

KOVÁCSZ

TARTALOM

A személyes létforma jegyében.....	1
Tóth Gergely: Vállalatok környezeti érdemrendje.....	5
Margrit Kennedy: Gazdasági növekedés és kamatrendszer.....	27
Jtasi Ágnes: A bizalom hálója (könyvismertetés)	33
John F. Kavanaugh: Ki számít személynek? (könyvismertetés)	41
Hol a határ? – Altern-konferencia Komlósán	55

KIADJA ÉS SZERKESZTI AZ ALTERN-CSOPORT

Főszerkesztő: Kocsis Tamás

Felelős kiadó: Kindler József

Kovász, VII. évfolyam, 1–2. szám, 2003. tavasz–nyár

TARTALOM

A személyes létforma jegyében.....	1
Tóth Gergely: Vállalatok környezeti érdemrendje – A vállalati fenntarthatóság minősítéséről és ennek nehézségeiről	5
Margrit Kennedy: Gazdasági növekedés és kamatrendszer – Négy alapvető tévedés.....	27
Utasi Ágnes: A bizalom hálójá – Mikrotársadalmi kapcsolatok, szolidaritás (könyvismertetés)	33
John F. Kavanaugh: Ki számít személynek? – Az emberi önazonosság és az ölés etikája (könyvismertetés)	41
Altern-hírek.....	52
Hol a határ? – Altern-konferencia Komlóskán	55

Az Altern-csoport alapító tagjai:

Baranyi Árpád, Dabóczy Kálmán, Kindler József és Kocsis Tamás

A folyóiratban megjelent írások teljes terjedelmükben megtalálhatók a <http://kovasz.bkae.hu> internetcímen. Internet-hozzáféréssel nem rendelkezők a folyóiratot az Altern-csoport postacímén rendelhetik meg: Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék, Altern-csoport, 1828 Budapest, Pf. 489.

„Egy kevés kovász az egész tésztát megerjeszti.” Cial 5,9

A személyes létforma jegyében

„Az árucikk létforma, mint valami felszín alatti áramlás, dologszerűvé tesz, öntudatunkat, értékrendünket és kapcsolatainkban tanúsított viselkedésünket is az uralkodás és az önimádat irányába sodorja” – írja a jezsuita John F. Kavanaugh Krisztus követése a fogyasztói társadalomban című magyarul is megjelent könyvében. „Konfliktusha keveredünk egymással, és arra a következtetésre jutunk, hogy egyedül is képesek vagyunk eleget tenni beteljesedésre és önmegvalósításra irányuló végtelen vágyunknak. Csak eleget kell gyűjtenünk, termelnünk és nyernünk, s istenné leszünk. Megszabadulunk fájdalmas befejezetlenségünkől...”

A személyes létforma is arra hív, hogy Istenhez váljunk hasonlatossá, de nem úgy, hogy közben menekülünk befejezetlenségünk mélységeitől, hanem úgy, hogy teljességben feltárjuk azt. A befejezetlenség annyit jelent, hogy úton vagyunk, folyamathan, hogy teremtett szabadságunk van. É világi szeretet és választás. Azt jelenti, hogy mint teremtmények, közreműködünk önmagunk beteljesítésében, nem önimádat és erőszak útján, hanem azáltal, hogy megadjuk magunkat annak, akik és amik vagyunk: a szeretet teljes misztériuma után sóvárgó szabad lények.”

Az emberi személy e felfogása jól rávilágít társadalmi-környezeti bajaink többségére, s nem csupán bírálatra, hanem – a személyes létforma révén – az építkezésre is módot ad. Idestova három éve, hogy az angol nyelvű Kavanaugh-könyvet ismertettük a *Kovászban*. Időközben, épp a máriapócsi Altern-konferencián, sikerült fordítót találnunk, majd az Ursus Libris kiadó közreműködésével a megjelenés is lehetővé vált. 2003 májusában, összességében közel hároméves szervezési, fordítói, szerkesztői munka nyomán most könyvárusi forgalomba került a magyar fordítás, amely remélhetőleg hozzájárul majd a személyes létforma hazai erősödéséhez és terjedéséhez.

Ezúttal ismét konferenciára készül az Altern-csoport – új tartalommal, de a régi elkötelezettséggel. Szükségesek az ilyen találkozók, mert akár az egyház társadalmi tanítását tekintjük, akár az arra épülő, Kavanaugh-éhoz hasonló könyveket, ezeken az összejöveteleken lehetőség nyílik az elvi megfontolások gyakorlatiassá tételére. Nem biztos ugyanis, hogy minden esetben egyértelmű a társadalmi tanítás saját életünkre és magyarországi helyzetre vonatkoztatott jelentősége. A *Hol a határ?* című konferencián, többek között, a társadalmi tanítás jelentőségével foglalkozunk egy nyugodt, a Zemplén erdőivel övezett zsákfaluban, Komlóskán. Vendégelőadóinkkal, az egyház társadalmi tanításának egyik legjobb hazai ismerőjével és értő tolmácsolójával, dr. *Góják* Jánossal kísérletet teszünk a pénzbeli és a haszonelvű

értékelést nem tűrő emberi-társadalmi szférák feltárására. Életünk mely területein van helye a pénz- és a haszonelvű gondolkodásnak, s melyek azok, amelyeket mindenképp meg kell őriznünk a személyes elköteleződés, a tékozló szeretet – gazdasági szempontból irracionális – világának?

A tét végül is az, hogy életünk és mások előtt hangoztatott véleményünk (közéleti szereplésünk) az árufORMA vagy a személyes forma érvényesülését segíti-e elő. Az egyház társadalmi tanításával összhangban az egyéni és a társadalmi szint szerves egységét valljuk, ezért az előadásokban és a kiscsoportos együttgondolkodás során mindkét szintre egyformán hangsúlyt helyezünk. A konferenciára minden érdeklődőt ezúton is szeretettel meghívunk, a részletek lapunk végén találhatók.

E számunk a *Kovács* – illetve az Altern-csoport – érdeklődési köréből széles palettát mutat be. Megvizsgálunk a vállalati etikus cselekvés lehetőségei közül néhányat, érintjük a kamat szerepét pénzügyeink területén, bemutatjuk a társas viszonyok magyarországi állapotát, majd az ember személyi mivoltából fakadó erkölcsi követelmények némelyikéről elmélkedünk.

Első cikkünkben dr. *Tóth Gergely* (ügyvezető, Környezettudatos Vállalatirányítási Egyesület) a vállalatok fenntarthatóságával kapcsolatos szempontokat gyűjti csokorba. Írása részletesen bemutat néhány terjedőben lévő módszert, amelyek a fenntarthatóság területén tett érdemeik szerint sorolják a vállalatokat különféle kategóriákba. *Tóth Gergely* cikke azonban mindezeket túllép, s a vállalati fenntarthatóság fogalomkörébe erkölcsi szempontok figyelembevételét is javasolja. Így például szerinte szükséges a tevékenységi kör vizsgálata (etikai-társadalmi szempontból egy fegyvergyártó sosem minősülhet fenntarthatónak), valamint a cég méretének, az igazságos elosztáshoz való hozzájárulásának és a helyi közösséggel ápoltságának az értékelése. Figyelemre méltó a szerző javaslata a *Vállalatok környezeti érdemrendjének* bevezetésére.

Prof. *Margrit Kennedy* rövid cikkének közlésével a kamatos kamat gazdaságunkban betöltött visszás szerepére szeretnénk irányítani a figyelmet. *Paul Hellyer A globális pénzügyi válság túlélése* című könyve, amelyet 1998-ban az Altern-csoport fordított le és adatott ki, a kamat kérdésében az angolszász kritikai hagyományt követi, fontos és jelentős azonban az európai szemlélet is, amelynek máig legjelentősebb alakja a német-argentin *Silvio Gesell*. Ehhez az irányzathoz tartozik *Kennedy* professzor-asszony írása is.

Gesell alapműve *természetes gazdasági rendről* beszél, amely nem attól természetes, hogy magától kialakul (igenis létre kell hozni!), hanem attól, hogy a természetes emberi szükségletek kielégítését célozza meg és szolgálja. E rend létrehozatalának szükséges feltétele a mai kamatrendszer megváltoztatása. *Gesell* elmélete közel száz éve a rendelkezésünkre áll, sokakra megtermékenyítően hatott és sokan továbbgondolták, ám gyakorlatba ültetésére még mindig kevés a remény. Magyarország csatlakozása

az Európai Unióhoz alighanem még távolibbá tette az általa javasolt alternatív pénzügyrendszer bevezetésének a lehetőségét. Nem állítjuk, hogy a Gesell nyomdokain megfogalmazott bírálatok és javaslatok minden részletükben megfelelően kidolgozottak és hatásukban átgondoltak – az azonban valószínű, hogy a kamatos kamat jelenlegi gazdasági rendszerünkben számos probléma forrása. A Kétezeregy Kiadónál most megjelenésre vár Gesell alpművének magyar fordítása. Ha sikerül előteremteni a hiányzó többszázezer forintot, akkor 2003 végén az eredeti forrás a magyar olvasók számára is elérhetővé válik, ami egyformán nagy lökést adhatna az irányzat hazai megerősödésének és a geselli gondolat igényes, kritikai elemzésének.

Első könyvismertetésünk dr. *Utasi* Ágnes (egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Szociológia Tanszék) legújabb művével foglalkozik. *A hiszalom hálója* című könyv, amelynek első kiadása időközben el is fogyott, s utánnomolásában reménykedünk, az emberek közötti kapcsolatok két fontos vetületét elemzi és értékeli: a bizalmat és a szolidaritást. A könyv friss magyarországi szociológiai felmérései arra utalnak, hogy az 1990-es években Magyarországra érkező kapitalizmus erősen megtépázta az emberek közötti (azaz mikroszintű) szolidaritáshálót, s a család, a rokonsági kötelék maradt a nehézséggel küzdők utolsó mentővára. Ám a család sem a régi, viszonylag biztos „intézmény”. A kutatásokból kiderül, hogy az új rendszer a tradicionális családot alapjaiban ásta alá, az emberek vélekedéséből a családokat összetartó értékek teljes összekuszálódása, ellentmondásossá válása olvasható ki. Mindez sajnos arra utal, hogy a személyes létforma hazánkban is inkább visszaszorulóban van.

Zárásként dr. *Baranyi* Árpád John F. *Kavanaugh* Egyesült Államokban megjelent könyvét ismerteti *Ki számít személynek?* címmel. Az írás alcíme különösen beszédes: *Az emberi önazonosság és az ölés etikája*. A mű 2001-ben jelent meg, így anyaga az 1990-es évek eseményeire is reflektál. Az írás segítségével jól nyomon követhető, hogy az 1981-es *Krisztus követése a fogyasztói társadalomban* című könyv tézise az áruformáról és az azzal minden szinten szembenálló személyes formáról miként állja meg a helyét egy részterület vizsgálatakor, az emberi élet kioltásával kapcsolatos szempontok elemzésekor. Az írásból olyan kérdésekre kaphatunk választ, mint ki számít személynek; meg lehet-e ölni azt, aki személy; milyen indokokkal ölnek meg szándékosan személyeket; s milyen érveket lehet felsorakoztatni a személy mindenek fölötti értéke mellett, illetve egy személy életének szándékos kioltása ellen. A szerző szerint minden ember egyedi és megismételhetetlen érték, ezért szándékos megölése nem megengedhető.

Reméljük, hogy e számunkkal is hozzájárulunk a személyes forma magyarországi erősödéséhez.

Tóth Gergely

Vállalatok környezeti érdemrendje

A vállalati fenntarthatóság minősítéséről és ennek nehézségeiről

A cikk a vállalatok fenntartható fejlődésben betöltött szerepével foglalkozik. Az öko-hatékonyságot úgy írja le, mint ennek egyik üdvözlendő és támogatandó első lépését, de még inkább felhívja a figyelmet az öko-hatékonyság korlátaira. Rámutat a fenntarthatóság elfelejtett fő szempontjaira, az erkölcsre és az önmérsékletre. Ezt követően bemutat néhány elterjedt vállalati környezetvédelmi osztályozást, majd – ezek erényeire építve, illetve hiányosságait kiküszöbölve – javaslatot tesz egy új besorolásra, a vállalatok környezeti érdemrendjére.

A fenntarthatóság terjedő vállalati értelmezése

A fenntarthatóságot – definíciójának már közhelyszámba menő, egy évtizedet meghaladó ismételtetése ellenére – napjainkig sem sikerült a gyakorlat nyelvére fordítani. Meghatározásunk mintegy másfél évtizede van,¹ de az, amit takar, még mindig nem működik a valóságban. Más szavakkal: az alapelvvel mindenki egyetért, de hogy az egyes ember mi módon élhet úgy, hogy a világ fenntartható legyen, legtöbbször fel sem merül, vagy ha a kérdés mégis felmerül, nem tudunk rá válaszolni. Az átlagembert – a lakosság csekély hányadától eltekintve – nemigen érdekli a kérdés, az államok nagy része megelégszik néhány hangzatos, de a gyakorlatba alig átültetett nemzetközi megállapodással, nyilatkozattal. Ugyanakkor számos kutató, állami hivatalnok foglalkozik a témával, sok tenni akaró ember pedig saját kezdeményezéseivel (például ökofalvak; nem növekedsmániás, helyi igényeket kiszolgáló vállalkozások; non-profit szervezetek létrehozásával) bizonyítja: a fenntartható fejlődés nem elvont eszme, hanem mindennapi életünkben megélhető, „életprogrammá” tehető.

Az utóbbi évtizedekben e téren sokat támadott nagyvállalati szféra felismerte, hogy veszélyes lehet a megszokott üzletmenetre, ha nincs tiszta víz a pohárban, mivel néhányan hangoztatni kezdték a zérus növekedést mint gyakorlati fenntarthatóságot (lásd például Daly [1991]). A zérus növekedés nyilvánvalóan ellentmond a mikro- és makroszintű gazdasági döntéshozók vérébe ivódott növekedési mítosznak, ezért a nagyvállalatok megalkották saját, jól operacionalizált fenntartható fejlődés fogalmukat. Ebben konszenzus van kialakulóban – legalábbis a vállalati szakemberek között, mivel a környezetvédők egyelőre hallgatnak. A fogalom megjelenik például

¹ A fenntartható fejlődés röviden olyan fejlődés, amely biztosítja a jelen szükségleteinek kielégítését anélkül, hogy veszélyeztetné a jövő generációk szükségleteinek kielégítését (World Commission on Environment and Development [1987]).

a fenntarthatósági jelentések készítéséről szóló útmutatóban (CERES-GRI [1999]) vagy a WBCSD² kiadványaiban. Lényege, hogy a fenntarthatóság három oszlopa a környezeti, a társadalmi és a gazdasági fenntarthatóság. Ez így valószínűleg igaz is, a „csúsztatás” ott érhető tetten, hogy a környezeti fenntarthatóságot az öko-hatékonysággal, a társadalmi fenntarthatóságot bizonyos alapnormáknak számító gyakorlatokhoz való ragaszkodással (például a munkakörülmények javítása, a gyermekmunka mellőzése), a gazdasági fenntarthatóságot pedig a cég nyereséges voltával azonosítják.

A fenntarthatóságban azonban a három harmad nem ad ki egy egészet, hacsaknem egy negyedik elemet is figyelembe veszünk: az erkölcsöt, illetve a belőle fakadó folyamatos önvizsgálatot. Sokat gondolkodtam azon, hogy felfoghatjuk-e az etikát a fenntarthatóság negyedik dimenziójaként. Válaszom: nem. Az önvizsgálatot inkább a három dimenziót összetartó keretnek, ragasztónak látom. A fenntarthatóság megítéléséhez nem alkalmazhatunk sablonokat. A tevékenység természete, a vállalat mérete, a megmozgatott erőforrások kimerülő volta, a tevékenység által generált nemzetközi szállítások, a termék által keltett öncélú szükségletkeltés sokkal többet nyomnak a latban a környezeti fenntarthatóság szemszögéből, mint a vállalatoknál széles körben favorizált öko-hatékonyság.

Az öko-hatékonyság lényege, hogy csináljuk jobban, hatékonyabban, amit csinálunk, így egyszerre jár jól a pénztárcánk és a környezetünk.³ A vállalatoknál a veszteségforrások feltárása, a kevesebb felhasznált anyag és energia, a kisebb kockázatok nemcsak a környezetet óvják, de rövid és hosszú távú hasznot is hoznak. A WBCSD által javasolt öko-hatékonyság kifejezés mellett hasonló gondolatok jelennek meg a tisztább termelés, a szennyezésmegelőzés, a hulladékminimalizálás, a 4-es vagy 10-es tényező és a környezettudatos vállalatirányítás kifejezések mögött is. Összefoglalóan mindenki számára nyerő (win-win) megoldásokról van szó, ahol a nyertesek között sorakozik a vállalat, a társadalom és a természeti környezet is.

Az öko-hatékonyság rendkívüli népszerűsége tett szert. Sikerét nagyrészt annak köszönheti, hogy konstruktív megoldást kínál a fenntarthatóság mások által pesszimistán leírt problémájára – nincs szükség erős önkorláto-

² World Business Council for Sustainable Development: a fenntartható fejlődés előmozdítására alakult aktív és nagyhatalmú szervezet, amely mintegy harminc ország százötven nagyvállalatát tömöríti. Székhelye Svájc.

³ Másképp fogalmazva az öko-hatékonyság a pénzbeli érték maximalizálása a káros környezeti hatás minimalizálása mellett, ahol a káros környezeti hatás egyrészt a természetből kiaknázott erőforrásokat, másrészt a kibocsátások (szennyezés) ártalmas következményeit jelenti. Az öko-hatékonyság kifejezés mára meghonosodott a szaknyelvben, *Kerekes* Sándor azonban rámutat, hogy a fenti hányados alapján célszerűbb lenne ökotermelékenységről beszélni (szóbeli közlés). Ez az eredeti angol kifejezésre (eco-efficiency) is igaz.

zásra vagy nulla növekedésre. Vajon mennyiben előremutató és mennyiben jelent valóban fenntarthatóságot?

Az öko-hatékonyság lehetőségei

Ernst Ulrich von *Weizsäcker* és a *Lovins* házaspár elhíresült *Négyes faktor* című könyvükben (1995) leírják, mily botrányosan alacsony hatékonysággal működik modern műszaki megoldásaink nagy része. A National Academy of Engineering (az Egyesült Államok Nemzeti Mérnökakadémiája) kiszámította, hogy az eladott és a felhasznált erőforrások kereken 93%-a sohasem alakul át eladható terméké. Ráadásul valamennyi késztermék 80%-át egyszeri használat után eldobjuk, a maradék 20% pedig korántsem olyan tartós, mint amilyen lehetne vagy amilyennek lennie kellene. A szerzők ötven, a gyakorlatban már megvalósult példát mutatnak be a négyes vagy a tízes faktorra (azaz a maival legalább azonos szolgáltatásokat, kényelmet nyújtó, de 4–10-szer kevesebb anyagot és energiát igénylő, valamint ennyivel kevesebb szennyezés és hulladék képződésével járó termékekre) az épületektől az autókön át a hűtőgépekig, az irodabútoroktól a vízrendszereken keresztül a csomagolóanyagokig, a telekonferenciáktól a kocsimegosztáson át az eperjoghurtig. Átfogóan persze nem bizonyítható, de a gyakorlati példák alapján valószínűsíthető, hogy technikai lehetőségeink a gazdaság egészét nézve akár az öko-hatékonyság tízszeres növekedését is lehetővé tennék.

A környezet szennyezésének csökkentése így hatalmas megtakarításokat eredményezhet. Német kutatók szerint egy iparvállalat összes ráfordításának 5–15%-át eldobja a hulladékkal, kiereszti a szennyvízzel és kiereszti a kéményen (Fischer–Wucherer–Wagner–Burschel [1997]). Magyarországon az öt fő feletti iparvállalatok anyag- és energiaköltségei a 2000-es esztendőben 6697 milliárd forintba rúgtak, ami 36%-kal magasabb a korábbi év adatánál. Ez az összes ráfordítás (13 151 milliárd forint) 51%-a volt (KSH [2000], KSH [2001]).

Ha feltételezzük, hogy a magyar ipar nem hatékonyabb a németnél és a német kutatók becslése helytálló, akkor a következő két becslést tehetjük: a magyar ipar évente 660–2000 milliárd forintot (termékké nem alakuló ráfordítást) veszít el hulladék és szennyezés formájában,⁴ amiből már viszonylag egyszerű és alacsony költségű intézkedésekkel is 130–260 milliárd forint megtakarítható lenne (a szakirodalom az ilyen könnyen megszerzhető megtakarítást „alacsonyán csüngő gyümölcsnek” nevezi). Ez a megtakarítás azonos nagyságú a bérköltség és a személyi jellegű ráfordítás negyedével-felével, az ipari termelés (értékesítés korrigált nettó árbevétele) 1,8–3,6%-ával. Pedig itt még csak 5–15%-os hatékonyság-javulást feltéte-

⁴ Becslés: a német adatokat, miszerint egy iparvállalat összes ráfordításának 5–15%-át vesztegeti el, a magyar összkiadásra vetítve kapjuk.

leztünk, nem pedig 4–10-szerest (400–1000%-ost). A változtatás természetesen időigényes és jelentős költségekkel jár.

A becslések a statisztikai adatgyűjtés általánosító jellege miatt spekulatívak; megbízhatóbb, ha néhány megvalósult környezetvédelmi intézkedést vizsgálunk megtérülési szempontból, majd az ezekből nyert számokat összesítjük. Nemrég készítettünk tizenkét vállalati esettanulmányt,⁵ melyek alapján megállapíthattuk, hogy az „alacsony csüngő gyümölcsnek” nevezett környezetvédelmi intézkedések megtérülési és megtakarítási mutatói nagyon is meggyőzőek. A tizenkét vállalat negyvenöt olyan környezetvédelmi intézkedésről számolt be, amelyek a megtakarítások révén leggyakrabban egy éven belül megtérültek (ritka volt a három évnél hosszabb megtérülés). Negyvennégy intézkedés adataival számolva, a környezetvédelmi beruházások értéke 798 millió forint, ezek éves működtetési költsége 235 millió forint, a belőlük származó megtakarítás pedig 1575 millió forint volt. Az ezekből számított átlagos megtérülési idő 7,1 hónap. Érdemes még megjegyezni, hogy tizenhárom intézkedés nem igényelt semmilyen beruházást (például a bálaméret megváltoztatásával jobb lett a helykihasználás a tehergépjárműveken, így kevesebb fuvar vált szükségessé), az elért tiszta megtakarítás pedig 204 millió forint volt (Tóth [2002]).

A fenntarthatóság elfelejtett szempontjai

Az öko-hatékonyság a jelek szerint mindenkinek jó. A várhatónál ugyan lassabban terjed, de az erőforrások drágulásával valószínűleg gyorsulni fog, tudatformálással pedig jól segíthető.⁶ Hol van hát a probléma? Megtaláltuk a királyi utat a fenntarthatósághoz? Sajnos korántsem.

Az öko-hatékonyságnak korlátai vannak, fokozása csak egy határig lehetséges (lásd például a termodinamika törvényszerűségeiből fakadó nehézségeket). Ezért növekvő népesség és fogyasztás mellett az öko-hatékonyság semmiképpen sem elegendő a fenntartható fejlődés megvalósításához. Szükség lenne még saját igényeink (vélt illetve tényleges szükségleteink) felülvizsgálatára, önkéntes egyszerűsége, alázatra és igazságos elosztásra. E kategóriák azonban merőben idegenek attól a profit- és versenyszemléletű gazdasági szférától, amely kórosan uralja társadalmunkat. Az öko-hatékonyság önmagában támogatandó és helyes dolog, de a fenntarthatóság legégetőbb problémáiról (például bizonyos gazdasági

⁵ Az esettanulmány-kötetbe a következő vállalatok példái kerültek be: Audi Hungaria Motor Kft., Bárczy Környezetvédelmi Kft., Biokom Környezetgazdálkodási Kft., Csabai Konzervgyár Rt. Bajai Hűtőipari Gyára, Denso Manufacturing Hungary Kft., Phoenix Rubber Gumiipari Kft. és Conveyor Belt Systems Phoenix Gumiipari Kft., Magyar Posta Rt., Printrex Bt., Sony Hungária Kft., Tiszai Vegyi Kombinát Rt., Villeroy & Boch Magyarország Rt., Pécsi Vízmű Rt.

⁶ Magyarországon számtalan kezdeményezés és jó pár szervezet támogatja az öko-hatékonyság javítását, ezekkel a gyakorlati példákkal itt nem foglalkozom.

tevékenységek romboló természetéről, a vállalatok kezelhetetlenül nagy méreteiről, az elosztás igazságtalanságairól) semmit vagy vajmi keveset mond.

A fenntarthatóság valódi problémáit az illedelmes hallgatás köde, a fejlett egyéni és szervezeti felelősség-elhárítási mechanizmusok és a legitimizált önzés burkolja diszkrét félhomályba.

Mintha zuhogó esőben gyalog indulnánk egy házikó felé, először nehézkesen, majd egyre könnyedebben lépdelve. Köztünk és a menedék között azonban mély folyó van, melyen lábon lehetetlen átkelni. Eljuthatunk a házikóhoz, de ahhoz merőben új gondolkodásmód szükséges: meg kell tanulnunk úszni, hidat építeni vagy repülni. Aki azzal hiteget közben bennünket, hogy a menedék gyalog is elérhető, csak határozottabb lépésekre van szükség, az a vesztünkbe kerget bennünket. Ami persze nem jelenti a gyaloglás elítélendő voltát, mindössze korlátait.

A hasonlat házikója a fenntarthatóság, a gyaloglás az öko-hatékonyság (a rendszer keretein belül maradó evolúciós megoldás), a folyón való átkelés napi tevékenységünk kritikus felülvizsgálata és gyökeres megváltoztatása (a rendszer kereteit megváltoztató revolúciós megoldás). Nem elég tehát feltenni a *hogyan csináljuk?* kérdését, ha a *mit csinálunk?* kérdésével nem foglalkozunk.

Valószínűleg kevés vállalatvezető tudna válaszolni arra a kérdésre, hogy esetében mit jelent a fenntarthatóság. A „jövő generáció szükségletei”-féle definícióval nem igazán tudunk mit kezdeni, s ha tudnánk is, megoldásunk valószínűleg szemben állna az uralkodó gazdasági paradigmával, miszerint a legfőbb parancs a „maximalizáld a nyereséged!”, a többit majd elintézi a piac láthatatlan keze, hatékonyan biztosítva a legnagyobb elérhető közjót. Mind az érthetőség szempontjából, mind a rendszerrel való összeegyeztethetőség szempontjából jól jött tehát a már említett új meghatározás: a fenntarthatóság három oszlopa a környezeti, a társadalmi és a gazdasági fenntarthatóság.

A felfedezett három dimenziót a pragmatikus szabványalkotók, a vállalati tanácsadók és döntéshozók mérőszámokkal (például a nettó értékesítéssel, a felhasznált energia mennyiségével, a dolgozók számával) vélik megragadhatónak. Ezek szerint a környezeti fenntarthatóságot egyre inkább az öko-hatékonysággal, a társadalmi fenntarthatóságot bizonyos alapszabványokhoz való ragaszkodással, a gazdasági fenntarthatóságot pedig a cég nyereséges voltával azonosítják a gyakorlatban.

A környezeti fenntarthatóság ugyanakkor tartalmaz néhány olyan elemet, amelyekhez az öko-hatékonyságnak semmi köze. Ezek közül hármat emelek ki.

(1) *A tevékenység természete.* A tevékenység természetén értem többek között az – emberi generációkban mért időn belül – meg nem újuló erőforrások kimerítését (például a fajok kihalásához hozzájáruló gazdasági

tevékenységet, a felelőtlen bányászatot), az emberi életre, egészségre vagy erkölcsre káros termékek gyártását és kereskedelmét (például a fegyvergyártást, a szerencsejátékot és a szexipart), de szélesebb értelemben akár a valódi funkció nélküli, „áterméknek” nevezhető árucikkkel kapcsolatos tevékenységet is (például olyan „üditő” előállítását, amely nem oltja a szomjat, hasznos tápanyagokat alig tartalmaz, ellenben savas hatásánál és magas cukortartalmánál fogva károsítja a fogakat, s amelyet egyáltalán nem fogyasztottunk, amíg marketingeszközökkel „rá nem beszéltek” bennünket).

Nem kétséges, nagyon kényes területre tévedtünk. Hol a határ a tisztességes kártyázgatás és az emberéletre menő fogadások között? Fontosabb-e a férfiúi potenciál megőrzése, mint az orrszaru túlkezelése (s ezzel persze maga az orrszaru is)? Melyik cég elégíti ki italaival alapvető létszükségletünket, s melyik „beszél rá” bennünket a világ legfejlettebb marketingjével, fáradhatatlan vehemenciával, lelkünk legmélyebb húrjait pengetve, egészségre ártalmas, szomjat nem oltó termékeire? Hol a szexuális jó erkölcs határa? Az egynejtűségi, a laza élettársi kapcsolatnál, a csoportszexnél, a homoszexuális viszonynál, a szexrabszolgaságnál, a pedofiliánál vagy még odobb? A dohányzók vagy a nemdohányzók érdekei az elsődlegesek?

Nos, bár vannak próbálkozások az ún. ökokóser vagy ökofrankó termékek körének kijelölésére, a határok mindenkinél máshol húzódnak. E határokat azonban valahol mindenki érzi, és ez a lényeg. Sosem illik a fenntarthatóság gondolkörébe egy emberek tömeges legyilkolásához hozzájáruló fegyvergyártó, még ha legelőször vezeti is be az ISO 14001 rendszert, gyártási eljárásainál eléri az áhított nulla szennyezés kibocsátást, nyereséges, és sosem bocsát el alkalmazottakat. A vállalatok környezeti teljesítményét értékelő, felügyelő és javító szabályozásban, irányítási módszerekben sajnos egyáltalán nem bukkanunk a tevékenység természetére utaló információra vagy kérdésfelvetésre.

(2) *A cég mérete.* Schumacher *A kicsi szép* című műve óta a legtöbb Földünkért aggódó ember felismerte, hogy a túl nagy léptékű struktúrák fenntarthatatlanok. Feltehetően van egy olyan méret a vállalatoknál, amely felett a cég elszakad a helyi közösségtől, gyökértelenül lebeg a nemzetek felett,⁷ egyre több pénzt és hatalmat sűrít magába. Korten (1996) szerint ezek a multinacionális vállalatok a szervezet, azaz a bolygó szempontjából már nem létfonosságú szervek, hanem rákos daganatok, amelyek félelmetes hatékonysággal szolgálják saját érdekeiket, de az őket tápláló rend-

⁷ Németországban a környezettudatosságban élen járó vállalatok között gyanúsán nagy számban találunk „saját” tulajdonban – például 100–150 éve egy család tulajdonában – lévőket. Ez talán nem véletlen, hiszen hosszú távú stratégiákról nehéz egy olyan vállalatvezetővel beszélgetni, aki kétéves székesfehérvári tartózkodását csak jópontoszerzésnek tekinti egy osakai vezetői állás betöltéséhez, ahonnan viszont szívesen venné, ha a konkurencia átcsábítaná Detroitba.

szert éppen ezzel teszik tönkre. Melyik hát az a méret, amelyik esetében a cég érdekei még egybeesnek a társadalomával és a Földével?

A túl nagy szervezetek ráadásul sérülékenyebbek is, mint a kicsik. Ez talán nem igaz, vagy pont fordítva igaz *egy* nagy szervezet és *egy* kis szervezet összevetésekor, de ha a teljes tömeget hasonlítjuk össze – mondjuk *egy* százezer embert foglalkoztató vagy ezermilliárd forint forgalmat bonyolító nagyvállalatot és *rengeteg* kicsit – akkor az előbbi csődbemene-telének vagy visszaesésének esélye sokkal nagyobb, mint a sok kicsié egy-szerre, még ha a nagy egység több lábon is áll.⁸ Három tonna elefánt sokkal könnyebben áldozatául esik a körülmények megváltozásának vagy egy orvvadásznak, mint három tonna hangya. Az utóbbi ráadásul, a legtöbbször számára, kevésbé csábító falat. Az ökoszisztéma fenntarthatósága szempontjából ez létfontosságú. Hol van a vállalatoknál a bána szabta súlyhatár, melynél nagyobbra a természet törvényei miatt semmilyen állat sem nőhet?

Míndezeiken túl a nagy rendszerek egyre nehezebben átláthatók és irányíthatók az ember számára. Egyéni vállalkozóként biztos lehetek abban, hogy amit megcsinálok, az elkészült, amit nem csinálok meg, az nincs kész; valamint ha hibát követek el, akkor az az én felelősségem, s a sikerek is jórészt nekem köszönhetők. Tíz alkalmazott körül a tevékenység végzé-sére már kevés energiám marad, irányítok, de nem látok a részletekbe; e felett pedig általában középvezetőket kell alkalmaznom. Mi a helyzet száz, ezer vagy százezer alkalmazottnál?⁹ Ellenvethető, hogy az igazán nagy tehetségek ekkora struktúrákat is könnyen átlátnak, hatékonyan befo-lyásolnak és vezetnek. Ki tudja? Annyit mindenesetre beláthatunk, hogy az átlagember számára a nagyobb és összetettebb dolgok nehezebben átlát-hatók, irányíthatók. Ráadásul, ha egy nagyvállalat gyakorlata nem minden-ben fenntartható, nehezebb változtatni rajta, mint egy kisebbben. Mai kör-nyezetvédők számára talán ismerős a példa, amely Al Gore volt amerikai alelnök nevéhez fűződik. Magas környezettudatossága, felkészültsége és jó szándéka ellenére sem tudott számottevő változást elérni egy környezeti érzékenységről nem éppen híres ország magas beosztású politikusaként és elnökjelöltjeként.

Az előző ponthoz hasonlóan itt sem érzem magam hivatottnak a „hol a fenntartható méret határa?”-kérdés megválaszolására, csupán felvetésére. Annyit azonban valószínűleg mindenki elfogad, hogy a méret egy szint felett oly mértékben növeli az átláthatatlanságot, a sérülékenységet és az irányíthatatlanságot, hogy az a fenntarthatóság rovására megy. A vállalati

⁸ Ez alól talán kivételek lennének a teljesen autonóm egységekből álló – csak közös jogi személyiségű és alaptevékenységű – nagyvállalatok, de ezt az utat kevesen választják. Nem véletlenül: a profit központ felé áramoltatása nyilván körülményes egy ilyen struktúrában.

⁹ A nagy cégek átláthatatlanságából eredő sérülékenységet jól példázzák a világ tanács-adó elitjének számító nagy öt (big five) körüli botrányok is.

környezetvédelem mai eszköztárában sajnos nem találjuk nyomát a cég méretére utaló információnak vagy legalább firtatásának.

(3) *Az igazságos elosztás kérdése.* Földünkön az egyenlőtlenségek egyre kirívóbbak: míg 1980-ban egy amerikai vállalatigazgató jövedelme 42 gyári munkásának felelt meg, 1998-ban már 419-ének. A világ fogyasztásának kilencvenhat százaléka a népesség öt százalékára jut – 1,3 milliárd ember viszont napi egy dollárnál kevesebb összegből kénytelen megélni.¹⁰ Naponta 24 000 ember hal éhen, átlagosan 3,6 másodpercenként valaki. Az éhenhalók háromnegyede öt éven aluli gyermek,¹¹ miközben a magyar lakosság negyvenhárom százaléka túlsúlyos. Az elosztás egyre növekvő aránytalanságát mutató számokat hosszan lehetne sorolni.

A fenntartható fejlődés egyik alapproblémája az elosztás igazságtalansága. Ha nem találunk megoldást a gazdagok és a szegények között egyre táguló szakadék csökkentésére, hiába termelünk egyre többet és egyre hatékonyabban. Az afrikai természetvédelem, a Diane Fossey-hoz¹² hasonló emberek önfeláldozása, a nemzetközi egyezmények vagy az igazságos kereskedelem (fair trade) nagy erőfeszítéssel elért eredményeit könnyen semmivé teheti egy háború. Az alapvetően kapzsiságból és kóros hatalomvágyból kitörő háborúk miatt milliók kényszerülnek elvándorlásra, és, mintegy mellékesen, a legutolsó vadrezervátumok kifosztására.

A vállalati fenntarthatóságról folytatott vita és az ebből eredő akciók egyik fő csapdája, hogy főleg azok beszélgetnek róla, akiknek az élete önmagában nagyjából fenntartható – az erőforrások másoktól való elvonásával. Példaként említhető egy 2000 végén Monacóban tartott vállalati felelősségről és fenntarthatóságról szóló konferencia. Mivel a városállam kicsi, sok benne a hegy, és saját repülőtere sincs, ezért néhány vállalatvezető – sőt még magát környezetvédőnek tartó szakértő is – helikopterrel érkezett a helyszínre, hogy negyedórás előadást tartson a fenntarthatóság internet nyitotta új távlatairól, majd továbbrepüljön. A színhely egyébként egy, a jachtkikötőre néző, ötszillagos szálloda volt, ahol a napi parkolási díj egy afrikai falu heti jövedelmével vetekedett, a résztvevők pedig a természetes fénytől függönyökkel elzárt előadóterekben próbálták megvitatni egy új, internetes vállalati fenntarthatósági portál korszakalkotó jelentőségét. A konferenciáról szóló újság címlapján nagy betűkkel ez volt olvasható: „Tenger, napfény és fenntarthatóság.” Konferenciák és luxus-szállodák persze voltak és lesznek Monacóban. Amire itt szeretnék rávilágítani: a csillogó, internet alapú fenntarthatósági „megoldások” csak a felső

¹⁰ Összefoglaló a szegénység világnapjára a Világbank 1998-as jelentése alapján (Népszabadság [1999]).

¹¹ The UN World Food Program (az ENSZ világelelmezési programja): www.thehungersite.com

¹² A hegyi gorillák védelmezője, akit emiatt meggyilkoltak.

egy százalék, az elit teljesítményét javítják valamivel, a társadalom viszont, a dolog természeténél fogva, csak egészében lehet fenntartható.

Az előzőekhez hasonlóan itt sem tudok választ adni arra a kérdésre, hogy milyen lenne egy társadalmilag fenntartható, erkölcsileg elfogadható és igazságos elosztási rendszer. Nem olyan, mint a mai, erre utalhatnak például a terrorjelenségek is. Mekkora különbségekkel működhet hosszú távon a rendszer? Ha ezt az ember számára pontosan meg nem válaszolható kérdést fel sem vetjük, durva hibát követünk el. A kirívó és növekvő egyenlőtlenség megszüntetésének megvalósíthatóságát csak az utópisták vallják, azt azonban jószerével mindenki elfogadja, hogy ez így nem folytatható, azaz a fokozódó egyenlőtlenség a fenntarthatóság rovására megy. A vállalatok környezettudatos irányítási módszereiben sajnos nyomát sem találjuk olyan információnak, mely a cég tevékenységének elosztásra és egyenlőtlenségekre gyakorolt hatására utal, vagy legalább ezt firtatná.

A fenti felvetésekkel valószínűleg sokan nem értenek egyet. Ez nem véletlen, hiszen míg a környezetvédelemmel mindenki egyetért, addig a tevékenység természetének vagy a cég méretének korlátozása, az elosztás igazságosabbá tétele mítoszokat, paradigmákat, önmagukban jónak vélt axiómákat sért: a vállalkozói szabadságát (szabadosságát?), a skálahozadéket/méretgazdaságosságát és a hatékony piaci elosztását (lásd a Pareto-optimum elvét). Mindezeket egy olyan világban vetjük fel, ahol felvilágosult körökben – például a gazdasági döntéshozók vagy a tudósok körében – nem ildomos objektív erkölcsi értékekről beszélni, mivel ezek tudományosan homályos, empirikusan megfoghatatlan kategóriák.

Vállalatok környezeti és fenntarthatósági besorolása

A világon számos olyan besorolási rendszer működik, amely a „zöldebb” vagy fenntarthatóbb vállalattá válás fokozatait próbálja leírni. Az alábbiakban ezek közül hármat mutatok be. Kérdésünk itt is ugyanaz: elvezet-e a létra a fenntartható vállalathoz, vagy csak az öko-hatékonyságig mászhatunk rajta?

Az első rendszer egy angol szakmai szervezeté. A módszer a beszállítókat igyekszik környezeti szempontból besorolni, így a szállítói láncon keresztül nyomás gyakorolható, a kis cégek pedig megóvhatók a túlzott környezeti elvárásoktól, a zöld köpönyegbe bújtatott protekcionizmustól. A második rendszer az Indonéziai Környezetvédelmi Minisztérium környező országokban is elterjedt kezdeményezése a vállalatok osztályozására, hogy a közvélemény – a szégyen és büszkeség érzésére alapozva – készítse a vállalatokat a tisztább működésre. A harmadik rendszer az Egyesült Államokból és Svájcban származik, s a tőzsdén jegyzett cégek közül próbálja kiválasztani a jobb környezeti teljesítményt nyújtó, fenntarthatóbb vállalatokat. Ez a besorolás abból a feltételezésből indul ki, hogy a fenn-

tarthatóbb cégek értéke gyorsabban nő, így részvénytulajdonosaik több haszonhoz jutnak. Amint majd látni fogjuk, ezek a besorolások nem lépnek túl az öko-hatékonyságon, ezért – logikájukat megtartva – kidolgoztuk a Vállalatok környezeti érdemrendjét.

*Környezeti szűrővizsgálat – ötlépcsős modell
az alvállalkozók környezeti minősítésére Angliából*

A környezeti szűrővizsgálat az azt kidolgozó, az Egyesült Királyságban működő BEA (Business Environment Association – környezetüzleti egyesület) szerint hatékony eszköz a kisvállalatok versenyképességének fokozására (BEA [1998]). Egy audit eljárás segítségével a vállalatok felmérhetik, mit kell tenniük a környezetvédelmi előírások betartása és környezettudatosságuk javítása érdekében. A módszert a BEA fejlesztette ki, és sikeresen alkalmazta több száz cégnél. A mögöttes elgondolás szerint a kifinomult és formalizált környezetközpontú irányítási rendszerek általában csak nagyobb vállalatok számára használhatók jól, míg a környezeti szűrővizsgálat a legkisebb gazdálkodó részére is megfizethető lehetőséget jelent a környezeti teljesítmény folyamatos javítására.

A végső ISO 14001-es tanúsításhoz¹³ vezető út öt lépésből áll, de az alsóbb szinteken is meg lehet állni. A legalsó bronz szinten (V) a vonatkozó környezetvédelmi előírások és az elérhető legjobb gyakorlat ismeretét kell bizonyítani, emellett követelmény, hogy a cég elkötelezze magát az előírások betartására. Az ezüst szinten (IV) a vállalatnak környezeti tényezők és hatások csökkentésére vonatkozó cselekvési tervet és prioritásokat kell bemutatnia, meg kell határozni környezeti politikáját. Az arany szint (III) követelménye, hogy a szervezet már eredményeket mutasson fel a folyamatos környezeti fejlesztésben, a telephely kialakításában, hatékonyságban, versenyképességben, tudatában kell lennie a szabályozás várható követelményeinek, a piaci tendenciáknak és egyéb elvárásoknak. A platina szintre (II) vágyakozónak kész dokumentációs rendszerrel, munkaeljárásokkal, utasításokkal, képzéssel és megfelelő kommunikációval kell rendelkeznie. A gyémánt szinten (I) már működik a környezetközpontú irányítási rendszer, auditálással, vezetői felülvizsgálattal, eljárásokkal és az ISO 14001 szabványban megkövetelt egyéb előírásokkal. Mindez a korábbi szinteken kiépített mechanizmusokon alapul.

A BEA a környezeti szűrővizsgálatot távoktatással és nagyvállalatok révén terjeszti, amelyek ötven alvállalkozójukat vonják be a programba. Az alacsony részvételi díjnak és a már kiépült auditori hálózat igénybe-

¹³ Az ISO 14001 a nemzetközi és a magyar szabvány által is leírt ún. környezetközpontú irányítási rendszer alapidokumentuma. A magukat e szerint tanúsítani kívánó szervezeteknek – többek között – meg kell határozniuk környezeti politikájukat, meg kell felelniük a környezetvédelmi előírásoknak, fel kell mérniük környezeti hatásait, s intézkedéseket kell tenniük azok csökkentésére.

vételének köszönhetően egyfelől kiemelkedően költséghatékony, másfelől megkíméli a kis- és középvállalkozásokat attól, hogy egyszerre szembe-süljenek az ISO 14001-ből eredő adminisztratív és pénzügyi terhekkel. A környezeti szűrővizsgálat segítségével a nagyvállalatok különbséget tehetnek beszállítóik között, például egy autógyárnak nem feltétlenül kell megkövetelnie a számára névjegyeket készítő kisvállalattól az ISO 14001 minősítést, elég, ha az illető cég egy alacsonyabb szintet teljesít. A rendszer megfelel a KIR (környezetközpontú irányítási rendszer) szakaszolt bevezetésének.¹⁴

*PROPER – Szennyezésszabályozási, Értékelési és
Besorolási Program Indonéziából*

A hangzatos nevű PROPER (Programme for Pollution Control, Evaluation and Rating) programot az Indonéziai Környezetvédelmi Minisztérium kezdeményezte (Afsah–Ratunda [1999]). Keretében a minisztérium értékeli a cégek egy meghatározott körének környezeti teljesítményét és eredményeit, öt osztályba sorolja őket, majd ennek alapján – az előző módszerhez hasonlóan – szinkóddal látja el az egyes osztályokat. A rendszerben, a kötelezett körön kívül, önkéntesen is részt lehet venni. A PROPER a büszkeség és a szégyen motiváló erejére alapoz, mely a térségben különösen erős. Így ösztönzi a cégeket környezettudatosságra, megerősítve az amúgy gyenge lábakon álló környezetvédelmi szabályozó rendszer hatását. Az eredményeket nyilvánosságra hozzák, többek között sajtókonferenciák és az internet segítségével.

Az értékelésnél főleg a különböző káros kibocsátásokat veszik figyelembe (elsősorban a vízszennyezést, mivel a geológiai viszonyok miatt ez a legkritikusabb probléma), kisebb részben pedig a környezetirányítás gyakorlatát.¹⁵ A teljesítmény megítélésekor három referenciapontot vesznek alapul: a törvényi előírásokat, a lehető legjobb teljesítményt a szennyezés- és erőforrás-hatékonyság szempontjából, és a szennyezés kibocsátás és az erőforrás-hatékonyság változásának ütemét. A besorolás öt osztályát az alábbi táblázat mutatja.

¹⁴ Egy továbbfejlesztett változat Enviro-Mark (környezeti védjegy, lásd www.enviro-mark.com) néven terjed az Egyesült Királyságban és a környező országokban. Hasonló, szakaszolt KIR és KTÉ (környezeti teljesítményértékelés) bevezetést az Acorn módszertannal dolgozó Epicentre program (lásd www.life-epicentre.com) keretében végzik az Egyesült Királyság mellett Írországbban, Németországban, Spanyolországban és Magyarországon.

¹⁵ Az egyes kategóriák összesítésénél három módszer közül választhatnak az értékelők: számolhatnak a legrosszabb értékkel, átlagolhatják a kategóriák értékeit, vagy súlyozhatják azokat. Az átlagolás félrevezető lehet, a súlyozáshoz ismerni kellene az egyes szennyezők relatív hatásait, a minimumszint meghatározása érdekében ezért a legrosszabb kategória pontszámát veszik alapul. Ez megfelelő a minimális követelmények meghatározásához, a többi kategóriában azonban nem ösztönöz javításra.

Osztály	Teljesítmény	Meghatározás
Fekete	Nagyon rossz.	A szennyező semmilyen erőfeszítést nem tesz a szennyezés csökkentésére, vagy komoly környezeti károkat okoz.
Vörös	Roszs.	A szennyező tesz ugyan némi erőfeszítést a szennyezés csökkentésére, de ez nem elégséges a jogi megfelelés eléréséhez.
Kék	Megfelelő	A szennyező pont annyi erőfeszítést tesz, amennyi az előírások betartásához szükséges.
Zöld	Jó	A vízszennyezés legalább 50%-kal alacsonyabb az előírások által megköveteltnél. A szennyező biztosítja emellett az iszap megfelelő elhelyezését, gondos bányászmódot folytat az üzemben, a szennyezésről pontos nyilvántartást vezet, a szennyvíz-eltávolító rendszert az elvárható gondossággal karbantartja.
Arany	Kiváló	A cég a zöld szint minden követelményének megfelel, emellett hasonló szennyezési szintet ért el a levegőtisztaság és a veszélyes hulladékok terén is. A szennyező magas nemzetközi mércének is megfelel, általánosan alkalmazza a tisztább technológiákat, minimalizálja hulladékát, megelőzi a szennyezést, hasznosítja hulladékát stb.

A PROPER programban alkalmazott öt színekód (Afsah–Ratunda [1999], 192. o.)

Amint a táblázatból is látható, Indonézia helyzeténél fogva a vízszennyezést tette a „megfeleltek” kategóriájának fő ismérvévé, de az ennél jobban teljesítőktől már egyéb területeken is jó teljesítményt kíván. Az idézett tanulmány két döntési fát is közöl, az első alapján sorolják be a céget az alsó három osztály valamelyikébe, a második pedig a zöld osztályzatot kapók követelményeit rögzíti. Az arany szint eléréséhez szakértők mérik fel a helyszínen a környezettudatos vállalatirányítás állapotát.¹⁶

A PROPER sok figyelmet kapott, bekerült a Világbank jelentéseibe, esettanulmány készült róla, a World Development Report (Jelentés a világ fejlődéséről) pedig a tudásalapú szabályozási eszköz mintájaként idézte (www.worldbank.org/nipr).¹⁷

Tőzsdei besorolások

A környezeti besorolások harmadik csoportjába tartozó módszerek abból a sokat hangoztatott, de a gyakorlatban ritkán ellenőrzött logikai össze-

¹⁶ Bár az arany szintet az értékelt százhetvenhárom üzem egyike sem érte el, az eredmények a PROPER bevezetésének első éve alatt (1995–1996) javultak. A fekete csoport aránya 3%-ról 2%-ra csökkent, a vörösé 62%-ról 47%-ra. 32% helyett 47% érte el a kék minősítést, 2% helyett pedig 4% a zöldet. Ugyanezen időszak alatt a törvényi megfelelés szintje 35%-ról 51%-ra nőtt. A kibocsátási forrásnál mért vízszennyezés majdnem a felére csökkent (a biológiai oxigénigény alapján).

¹⁷ A Fülöp-szigetek kormánya hasonló rendszert vezetett be EcoWatch néven (lásd a Fülöp-szigetek Környezetvédelmi és Természeti Erőforrások Minisztériumának honlapját: <http://www.den.gov.ph/070998.htm>); Thaiföld, India és Kolumbia ugyancsak tervezi hasonló eljárás meghonosítását. Az Indiában alkalmazott eljárásnál a szerint is különbséget tesznek, hogy a telephely betartja-e az előírásokat, vagy csak be tudná tartani, de nem teszi, mondjuk egy porleválasztó működtetési költségeinek megtakarítása miatt (Bhatnagar [1999]).

függésből indulnak ki, mely szerint a környezetkímélőbb vállalati működés nemcsak a hatékonyságot javítja és a kockázatokat csökkenti, de az innovatív vállalatok számára piaci lehetőséget is teremt. Ha ez igaz, akkor a környezettudatosabb vállalatok pénzügyi értékének is magasabbnak kell lennie.

Előjáróban két dolog hangsúlyozandó. Egyrészt ezek az értékelések a főáramú pénzügyi elemzések közé tartoznak, nem a régóta terjedő etikai befektetések¹⁸ közé. Az etikai befektetési alapok vagy ökobankok többek között környezetkímélőbb, fenntarthatóbb vállalatokba, beruházásokba fektetnek be, s azokat a kiemelkedően magas társadalmi felelősségérzettel rendelkező embereket célozzák meg, akik hajlandók akár alacsonyabb hozamot is elfogadni vagy arról teljesen lemondani annak érdekében, hogy pénzüik felhasználása ne fokozza a világ pusztítását.¹⁹ Az elhivatottság azonban hamarosan jó üzlet lett, az etikai befektetések eredetileg alacsonyabb hozamai felzárkóztak az egyéb befektetésekhez, sőt időnként meg is haladják azokat.²⁰ Ezzel hatalmas piac nyílt, hiszen etikai alapon (azaz a klasszikus közgazdaságtan szempontjából irracionálisan) legfeljebb a lakosság néhány százaléka hajlandó elhelyezni megtakarításait, ha azonban a fenntarthatóság nagyobb gazdasági hozammal jár, akkor elvben mindenki így akar befektetni. A fenntarthatósági befektetéseket a főáramú pénzügyi piacra talán a SAM Sustainability Group emelte be a legsikeresebben, amelynek alapítója és vezérigazgatója, Reto Ringer az 1970-es éveket a társadalmilag felelős befektetések, az 1980-as éveket a környezetvédelmi technológiákba történő beruházások, az 1990-es éveket az ökohatékonysági befektetések megjelenésének koraként írta le (Ringer [2000]).

Másrészt hangsúlyozandó, hogy ezek az elemzések nem ok-okozati összefüggésről, hanem csak múltbeli adatok alapján valószínűsíthető együttmozgásokról beszélnek. Az eljárás során kérdőívek, vállalati kiadványok, sajtójelentések és egyéb információk alapján mérik fel az elemzett cég környezeti vagy fenntarthatósági teljesítményét, majd – általában iparágakon belüli – rangsort állítanak fel. Ezután a rangsorban jól teljesítő vállalatok részvényeiből portfóliókat állítanak össze, s ugyanígy járnak el a lemaradókkal is. A környezeti teljesítmény alapján megkülönböztetett cégek részvényeiből álló alapok értékének növekedése általában megha-

¹⁸ Egy etikai befektetés kifejezetten olyan vállalatok részvényeit tartalmazza, amelyek magas környezeti és társadalmi érzékenyséű emberek számára is elfogadhatók. Az a csoport, amelynél a „mire használják a pénzemet?”-kérdés megelőzi a „mekkora a hozam?” kérdését, a népesség néhány százalékára tehető. Ez az arány nyilván javul, ha a környezetileg és társadalmilag felelős befektetések hozama eléri vagy meghaladja a normál befektetéseket.

¹⁹ Ilyen etikai befektetést kínál például a német Ökobank.

²⁰ Az információ forrása egy személyes beszélgetés Marilou G. H. E. van Golsrein Brouwersszel (Triodos Bank, Hollandia) (Duna Delta, 1995. június).

ladja mind a rosszul teljesítőkől álló alapokét, mind az általános (ily módon meg nem különböztetett) alapokét.

Az alábbiakban nem cél a jobb környezeti teljesítmény és a jobb pénzügyi teljesítmény közötti összefüggés vizsgálata, pusztán az értékelés folyamatára összpontosítok egy egyesült államokbeli pénzügyi elemző cég és a magát „vállalati fenntarthatósági felmérésnek” nevező, a SAM Sustainability Group által kialakított eljárás példáin keresztül.

A New York-i székhelyű pénzügyi elemző céget, az Innovest Strategic Value Advisorst 1995-ben alapították, tevékenysége azon a felismerésen alapul, hogy az öko-hatékonyság a kiváló vállalatirányítás jele, s kiemelkedő pénzügyi eredményességgel és magas részvényárfolyamokkal jár. A cég által kifejlesztett EcoValue '21™ módszerrel meghatározzák a cég környezeti teljesítményét, majd megvizsgálják részvényeinek árfolyamát.²¹

A modell segítséget nyújt a pénzügyi befektetőknek és iparági elemzőknek a vállalatok relatív környezeti teljesítményének, kockázatának és stratégiai helyzetének megítéléséhez, csakúgy mint a fenti tényezők pénzügyi eredményre gyakorolt hatásának vizsgálatához. A modell elsősorban a környezeti kockázat és a stratégiai kockázatkezelő képesség közötti egyensúlyt vizsgálja. A vizsgált vállalati kockázatok három csoportja: (1) múltbeli kötelezettségek – a korábbi helytelen gyakorlatból eredő jelenlegi kockázatok; (2) működési kockázatok – a jelenlegi tevékenység által okozott kockázatok; (3) fenntarthatósági és öko-hatékonysági kockázatok – jövőben esetleg megjelenő kockázatok, amelyek a vállalat tevékenységéből, például erőforrás-használatából erednek. A fentiek mellett a modell még további két kritikus tényezőt értékel: (4) a vállalat képességét a környezeti kockázatok hatékony kezelésére, valamint (5) a cég készségét arra, hogy a környezeti kihívást az előnyére fordítsa, azaz kihasználja a belőle fakadó üzleti lehetőségeket.

A fenti kategóriákban összesen hatvan tényezőt értékelnek, ezek között kvalitatív és kvantitatív adatok szerepelnek. A tényezőket relatív skálán, pontozással összesítik, így lehetővé válik a rangsorolás. A pontszámokat – a kötvények értékeléséhez hasonlóan – betűkre is átkódolják. A módszer csak iparágon belüli összehasonlítást tesz lehetővé.

A másik módszer a Vállalati fenntarthatósági felmérés,²² amelynél az értékelés alapjául szolgáló információt a következő három forrásból nye-

²¹ A módszerrel végzett értékelések és az egyes iparágakat vizsgáló jelentések megrendelői között pénzügyi befektetők és portfóliókezelők (Fidelity, Dreyfus), alapítványok (National Wildlife Federation), befektetési és kereskedelmi bankok (Morgan Stanley, Lombard, Chase Manhattan), és iparvállalatok (Mobil, Phillips Petroleum, Niagara Mohawk) szerepelnek (a John N. Cusackkal történt személyes beszélgetés alapján, aki az Innovest Strategic Value Advisors vezetője, New York, 1999. július 15.).

²² A módszer a *Wall Street Journal* című folyóiratot is kiadó Dow Jones & Company indexeiből indul ki, amelyek harminchárom ország háromezer nagyvállalatának részvé-

rik. (1) Hetvenhárom iparág részére kidolgozott egyedi kérdőív, ami a vállalat környezeti, társadalmi és gazdasági teljesítményét firtatja, s többnyire eldöntendő kérdésekből áll.²³ (2) Fenntarthatósági jelentések, környezeti jelentések, egészségügyi és biztonsági jelentések, társadalmi jelentések, éves pénzügyi jelentések, különleges jelentések a tulajdonjogok kezeléséről és a vállalati hatalomról, minőségirányításról, audit-jelentések a környezetközpontú irányítási rendszerről, magatartási kódexek betartásáról, egyéb vonatkozó információk, brosúrák, honlapok. (3) Sajtóban megjelent hírek a vállalat érintettjeivel kialakított kapcsolatáról. Nagy súllyal veszik figyelembe a cég elégtelen válaszait külső vagy belső érdekcsoportjai felé, a kedvezőtlen környezeti és társadalmi eseményeket, a rosszhírű probléma-kezelési gyakorlatot, a vállalat gazdasági helyzetére vagy megítélésére hátrányos bírói döntéseket.

Az értékelt vállalat összesen 74 pontot érhet el, 36-ot a lehetőségekből (fenntarthatósági politika és stratégia, a vállalat/iparág fenntarthatóságából eredő lehetőségek kihasználása), 36-ot pedig a kockázatok értékeléséből (stratégiai fenntarthatósági kockázatok, a vállalat/iparág fenntarthatósági kockázatainak irányítása) kaphat. A maradék 2 pont a jó minőségű információért jár.

A hetvenhárom iparágból először kiszűrjük azokat, amelyek vezető vállalata nem éri el az összpontszám ötödét. A szűrőn átjutott ágazatok vállalatai közül kizárják azokat, amelyek nem érték el a vezető cég pontszámának harmadát. A tőke alapján számított, más Dow Jones indexekben szereplő kétezer vezető vállalat közül végül a legjobb 10%-ot veszik be a fenntarthatósági indexbe.

Az értékelési eljárás azonban több hiányosságtól is szenved. Így például megbízhatóságát erősen rontotta, hogy a kérdőívekkel eleinte csak

---

nyeit tartalmazzák. A SAM Sustainability Group a fenntarthatósági értékelés területén szerzett tapasztalatokat felhasználva többek között magán- és intézményi befektetők „fenntarthatósági befektetéseit” segíti tanácsokkal. A két cég közösen hozta létre a Svájcban bejegyzett Dow Jones Sustainability Group Indexes GmbH-t, ami a *SAM Sustainability Rating*^{TM} módszerével végez fenntarthatósági értékelést.

²³ Az autógyártók részére készített kérdőív (SAM–Dow Jones Indexes [2000]) néhány jellegzetes kérdése: Milyen vezetői szinten helyezkedik el a fenntartható fejlődésért felelős első felsővezető? Rendelkezik-e a vállalat írott fenntarthatósági politikával? A dolgozók mekkora aránya végez távmunkát? Nyilvánosságra hoz-e a cég EBK (egészségi, biztonsági és környezeti), illetve társadalmi jelentést? Van-e a vállalatnak korrupció elleni magatartási kódexe, illetve előfordultak-e korrupciós esetek korábban? A kombinált fuvarozást jelentős üzleti lehetőségnek tartják-e? Mennyi alternatív üzemanyaggal (földgáz, hibrid, elektromos, üzemanyagcella) működő gépkocsit értékesítettek az elmúlt években? Mekkora volt az eladott gépkocsik átlagos kibocsátása nitrogén-oxidokból? Bevezettek-e olyan újításokat a terméken, amelyek balesetek esetén csökkentik a gyalogosok sérüléseit? – A vizsgált kérdőív negyvenöt kérdése közül harmincnégy minden nagyobb vállalatnál értelmezhető, három általános céginformációt kér, s csupán nyolc vonatkozik speciálisan az iparágra.

a vállalatok töredékét tudta felmérni.²⁴ Ennél súlyosabbnak látszik azonban, hogy a kérdőíves felmérés inkább csak a vállalati politikák, stratégiák és az irányítás egyéb szempontjainak vizsgálatára alkalmas, s magát a fizikai működést nem tudja megítélni. Keveset javít ezen a problémán a másik két információforrás használata, hiszen a vállalat nyilvános jelentései, szavahihetőségük megkérdőjelezése nélkül, már a témaválasztás miatt sem tekinthetők független fenntarthatósági értékeléseknek, hiszen egy kimerülő erőforrásokat kiaknázó vállalat aligha fenntartható, ám ez a szervezeti egzisztenciát érintő probléma nem jelenik meg vállalati jelentésekben. A sajtóhírek figyelése elvben megoldást jelenthetne, itt viszont a szenzációéhség, az esetlegesség és a szakértelem hiánya miatt nem várhatunk objektivitást. További probléma az elemzésbe kerülő cégek köre, hiszen a legnagyobb multinacionális cégek feltehetően már méretüknél és társadalmi szerepüknél fogva sem fenntarthatók (Korten [1996]). Az értékelést így helyesebb lenne nagyvállalatok pénzügyi szempontú öko-hatékonysági és társadalmi minimum értékelésének nevezni, semmint fenntarthatósági felmérésnek.

A környezeti és fenntarthatósági besorolások értékelése

Az elsőként bemutatott környezeti szűrővizsgálat nem más, mint az ISO 14001 szakaszos bevezetését mérő módszer. Még az ISO 14001 minőségéről sem mond semmit (hatékony, tényleges környezeti javulást szolgáló irányítási rendszer-e, vagy csupán üzleti célból megszerzett, tartalom nélküli, falon lógó tanúsítvány), nemhogy informálna a cég helyzetről a fenntarthatóság szempontjából.

A PROPER ugyan objektívebb, hiszen erőforrás-felhasználási és szennyezés kibocsátási adatokra támaszkodik, de szintén nem lépi át a korábbi hasonlat folyóját: a környezeti fejlesztés megáll az öko-hatékonyság lehetőségeinél.

A tőzsdéken meghonosodott környezeti minősítések fő újdonsága, hogy pénzügyi szempontból értékeli a vállalat környezeti teljesítményét. Ez szintén jól alkalmazható az öko-hatékonyság elemzésére, de a fenntartható vállalatok tömeges azonosítására véleményem szerint nem alkalmas.²⁵

Ha a világban jelenleg használt környezeti, vagy magukat egyenesen fenntarthatóságának nevezett besorolások nem veszik figyelembe a cikk bevezető részében említett fenntarthatósági szempontokat, akkor milyen

²⁴ Az első körben kiküldött kétezer kérdőívből mindössze hatszázat küldtek vissza, melyből kétszázhuszonhetet választottak ki – azaz nem kétezer cég legfenntarthatóbb 10%-át, hanem hatszáz cég legfenntarthatóbb 38%-át (Ringer [2000]). Ez az arány az index bejáratorodásával jelentősen javult.

²⁵ A Világgazdasági Fórum indexe hasonló a bemutatotthoz. Célja a nemzetgazdaságok környezeti fenntarthatósága és gazdasági versenyképessége közötti kapcsolat feltárása (World Economic Forum [2000]).

lenne egy megfelelőbb besorolási rendszer? Lehetséges-e a jelenlegi piaci kereteken belül maradva, mégis azokon túl tekintve meghatározni a fenntartható vállalattá válás lépcsőit, amelyek tartalmazzák az öko-hatékonyaságot, de annál többet is?

A fenntartható vállalat felé

A cégek környezetvédelmi intézkedéseinek, stratégiáinak értékelésére az előbbiekben bemutatott módszereken túl számos további, hasonló osztályozás is napvilágot látott, ezért alighanem fölöslegesnek látszik egy újabb rendszerrel való kísérletezés. A rendszerek hiányosságait látva azonban szükséges a továbbfejlesztés. Munkatársaimmal²⁶ tehát megpróbáltuk meghatározni a fenntartható vállalattá válás felé vezető fejlődés lépcsőfokait. A rendszer kialakításánál fő szándékunk az volt, hogy a besorolás (1) ne álljon meg az ISO 14001 bevezetésénél vagy az öko-hatékonyaság megvalósításánál; (2) vegye figyelembe az elfelejtett fenntarthatósági szempontokat; (3) a környezetvédelem kérdését a gazdasági fenntarthatósággal és a társadalmi felelősséggel együtt kezelje; (4) legyen hiteles, mégis egyszerű, kívülállók számára is érthető; és (5) tegye lehetővé az általános megítélést és tömeges alkalmazást.

A felvázolt hat lépcsőfok (lásd a táblázatot) jelentős fejlődést mutat a környezetileg abszolút érdektelen vállalattól a fenntartható felé, ám a lépcsők közötti távolságok nem egyformák. Cső végi megoldásokkal²⁷ jószerével csak a vasfokozatig juthatunk, az öko-hatékonyaság akár már ezüst vagy arany szintre is emelhet egy céget. A vasfokozat követelmény, a bronzfokozatra jutók már elismerésre tarthatnak igényt, az ezüst vagy aranyfokozaton lévők pedig kifejezetten tiszteletre méltók. Fenntarthatónak azonban csak a gyémánt besorolású vállalatok tekinthetők.

Az érdemrendet eddig környezeti és fenntarthatósági jelentések minősítésekor alkalmaztuk: két Magyarországon működő vállalatot (egy erőművet és egy gépjárműalkatrész-gyártót) soroltunk be a segítségével. Az értékelés előtt interjúkat készítettünk a dolgozókkal és a vezetőkkel, megvizsgáltuk a vállalati környezetpolitikát, a környezetközpontú irányítási

²⁶ A Környezettudatos Vállalatirányítási Egyesületnél (KÖVET) dolgozó kollégáimról van szó (Havér Balázs, Herner Katalin, Mathias Anna, Antal Orsolya, Vadovics Edina, Kapusy Pál, Juranics Judit, Krecz Ágnes és Kaszás Attila – az utóbbi két személy 2003 közepén már nem az egyesületnél áll alkalmazásban), akik sokat segítettek a kategóriák megfogalmazásában, finomításában, az érdemrend alkalmazásában és továbbfejlesztésében.

²⁷ Cső végi megoldásnak nevezi a szakirodalom a szennyvezetékek, hulladékok utólagos ártalmatlanítására, feldolgozására irányuló technikákat. Környezeti és gazdasági szempontból is előnyösebbek a megelőző megoldások, ahol a folyamatot eleve úgy alakítják ki (vagy át), hogy létre se jöjjön a szennyezés és a hulladék.

	<i>A környezetvédelem...</i>	<i>Jellemzők</i>
Mások érdeke, akiket nem szeretünk	<p>...érdektelen: ÓLOMFOKOZAT <i>„Mi nem szennyezzünk. Hagyjanak békén.”</i></p>	Az előírásokat sem ismerik, elzárkóznak. Az ágazathoz viszonyítva: lemaradó, elégtelen.
	<p>...kötelező: VASFOKOZAT <i>„Mindent szabályt betartunk. Sokat költünk ám rá.”</i></p>	Az előírásokat részben betartják, vagy büntetést fizetnek. Cső végi megoldások. Az ágazathoz viszonyítva: kielégítő, közepes.
A mi érdekünk	<p>...piaci kényszer: BRONZFOKOZAT <i>„Éz ma már a partnerek és a tulajdonosok elvárása, piaci trend. Mi megfelelünk.”</i></p>	Az előírásokat többnyire betartják, vagy büntetést fizetnek. Cső végi megoldások. Esetenként tanúsított, de lanya környezetközpontú irányítási rendszer; más, iparági elvárásnak számító eszközöket viszont alkalmaznak. Esztelen külső kommunikáció. Az ágazathoz viszonyítva: jó.
	<p>...megtakarítás: EZÜSTFOKOZAT <i>„Cökkentjük a kockázatokat, megtakarítunk, hatékonyabban működünk”</i></p>	Az előírásokat betartják. Tisztább termelés, energiahatékonyság, más megelőző módszerek. Életeli ISO 14001, környezeti teljesítményértékelés és más eszközök használata. A termék életciklus szemlélete. Működik a külső kommunikáció. Az ágazathoz viszonyítva: kiemelkedő.
	<p>...piaci lehetőség: ARANYFOKOZAT <i>„Új piacokra jutunk be, fogyasztói csoportokat hódítunk meg. Jövünk igéretes területe.”</i></p>	Mint az ezüstoffozat, de középpontban állnak a környezetbarát termékek, szolgáltatások. Erőteljesebb, stratégiai jelentőségű és valóban kétoldalú külső környezeti kommunikáció. Az ágazathoz viszonyítva: élenjáró.
Mások érdeke, akiket szeretünk	<p>...unokáink és a Föld érdeke: GYÉMÁNTFOKOZAT <i>„Vállalatunk érték alapú. Célunk a közönség szolgálata, a nyereség csak ennek eszköze. Jót akarunk tenni a világgal.”</i></p>	Mint az aranyfokozat, de a középpontban az értékek állnak. Új, környezettudatos vállalatirányítási eszközöket fejlesztenek ki a cégnél. A környezetvédelem mellé a társadalmi felelősség és a helyi gazdaság iránti felelősség is felzárkózik – tettekkel alátámasztva. A cég a fenntarthatóság érdekében befolyásolja a gazdasági környezetet. Nemcsak az ágazatban, de bármely vállalathoz viszonyítva élenjáró. „Ritka, mint a fehér holló.”

Vállalatok környezeti érdemrendje

rendszer céljait, bejártuk a telephelyet, szűrőpróbaszerűen ellenőriztük a jelentésben szereplő adatokat. A végső besoroláshoz fórumot hívtunk össze az adott cég érintettjei számára. Mindkét vállalat ezüstoffozatot kapott, holott megítélésünk szerint élenjárónak számítanak. Javaslatokat tettünk a továbblépésre, amelyeket hosszú távon lehet megvalósítani és nagy elszántságot igényelnek.²⁸ Az elsőként minősített környezeti jelentés tizenkét pályázó közül megosztva elnyerte a CEERA (Central European

²⁸ Például alternatív energiahordozók kiaknázását javasoltuk egy olyan erőműnek, amelyik a fosszilis energiahordozókat tekintve valószínűleg a ma elérhető legjobb technikát (a kogenerációt) alkalmazza.

Environmental Reporting Award – közép-európai környezeti jelentés díja) legjobb jelentésének járó díját a régióban.²⁹

Az érdemrendet jól fogadták szakmai konferenciákon is, de a kedvező visszhang ellenére is szükségesnek érezzük továbbfejlesztését. Az eddigi alkalmazásból két fő tanulságot vontunk le. (1) Nem szerencsés, hogy az alsóbb kategóriák csak környezeti szempontokat vesznek figyelembe, miközben a fenntarthatóság felé haladva ezek jelentőségüket veszítik és önzetlen (altruista) szempontok kerülnek előtérbe. (2) A fenntartható vállalatokat, vállalkozásokat aligha a hagyományos, jó márkanevvel rendelkező cégek között, inkább új helyeken kell keresnünk: a sarki pékek, a borászati kisvállalkozások, a gazdaságilag életképes non-profit intézmények között. Az érdemrend fő kérdése, hogy találunk-e egyáltalán gyémánt fokozatú vállalatokat. Erre a kategóriára emlékeztetnek azok a külföldi példák (The Body Shop, Ben & Jerries), amelyekről az *Alternatív kapitalisták* című könyvben olvashatunk (Pataki–Radácsi [2000]). Magyarországon azonban még nem készült ilyen jellegű felmérés.

A fenti hiányosságokat kiküszöbölő új besorolást *Szervezetek fenntarthatósági értékelésének* neveztuk el, és a három szempontot (gazdasági, környezeti és társadalmi fenntarthatóság) egyenlő súllyal szerepeltetjük benne, öt-öt területre bontva. A tizenöt alterület megítélésekor szerepet játszanak a korábban tárgyalt, elfelejtett fenntarthatósági szempontok, de a pontozási rendszer kialakításakor helyet hagyunk a szubjektív ítéletnek is. A besorolást most teszteljük, 2003 őszétől szeretnénk alkalmazni az érdeklődő vállalatoknál. Igazán persze annak lenne értelme, ha a cégek egy adott csoportja (például a száz legnagyobb vállalat vagy a nagy szennyezők meghatározott köre) kötelezően megkapná a besorolást és a lista a főáramú sajtóban is nagy nyilvánosságot kapna.

Néhány, a téma iránt lelkesedő kutatóval³⁰ összefogva az érdemrend gyémánt kategóriájának megfelelő „alternatív” vállalkozások, vállalatok és egyéb szervezetek felkutatását is megkezdtük. Összeállítottunk egy néhány tucat szervezetet tartalmazó listát, s a szervezetek alapító és meghatározó személyiségeivel mélyinterjúkat készítünk, amelyekből 2003 nyarára részletes esettanulmányok készülnek. Ez a kvalitatív jellegű kutatás remélhető-

²⁹ Az általunk minősített két jelentést nemzetközi szinten is előkelő helyen jegyzik. A mértékadó GRI (Global Reporting Initiative – Kezdeményezés a Fenntarthatósági Jelentések Egységesítésére) – amely az ISO 14000-es szabványcsaláddhoz hasonlítható norma és több száz nagyvállalati alkalmazás és az érdekelt felek széleskörű bevonása hitelesíti – a honlapján felsorolt százkilencvennégy fenntarthatósági jelentés közül mindössze ötöt, köztük a két magyar jelentést tekinti 2002-es irányelveivel „összhangban állónak” (www.globalreporting.org – letöltés ideje: 2003. április).

³⁰ Kiss Mózes, Matolay Réka, dr. Pataki György, dr. Radácsi László. Az esettanulmányok készítésében diákjaik és a KÖVET munkatársai vesznek részt.

leg megmutatja, fennmaradhat-e ma Magyarországon egy szervezet úgy, hogy tevékenysége összhangban áll a fenntarthatóság szempontjaival.

A fenti kezdeményezések alapkatatásként foghatók fel, amelyek célja a fenntarthatóság elvont eszméjének „lefordítása” a gazdálkodók nyelvére, szempontjainak beépítése a rövid és a hosszú távú döntéshozatalba.

Tanulságok

A fenntarthatóság túl bonyolult probléma ahhoz, hogy ismerhessük a megoldását. Mégis, ha valamiféle zöld láthatatlan kéz erejében bízva mindnyájan megtesszük a tőlünk telhetőt – ezúttal nem a hedonizmusra, hanem az önzetlenségre támaszkodva –, akkor valószínűleg közelebb jutunk egy fenntartható világhoz. Ha a fenntarthatóságot komolyan gondoljuk, hosszú távon elkerülhetetlen a paradigmaváltás (a gazdaságközpontú, egyéni önzésre épülő logika visszaszorítása, legitimitásának megtörése). Rövidtávon persze paradigmaváltás nélkül is vannak tartalékaink: jelentős haladás már az is, ha a vállalatok mindazt, amit eddig véletlenül tettek, saját, jól felfogott érdekükben tudatosan teszik.

A környezettudatosabb vállalatok által manapság favorizált öko-hatékonyságtól, azaz egy gazdasági-technikai megközelítéstől, nem várhatjuk el, hogy egymagában fenntarthatóvá tegye a gazdasági szférát. Az ökohatékonyság a környezet és a fenntartható fejlődés szempontjából előremutató, alkalmas eszköz, s a mai gazdasági logikával teljesen összeegyeztethető módon ér el valódi javulást. Első lépésként tehát hasznos, elhanyagolása pedig félrelépés. Ha azonban hosszú távon is lakni szeretnénk bolygónkat, a ma uralkodó *tégységet jól önmagadnak!* (avagy légy önző!) paradigmát fel kell váltania a *tégységet jól másoknak!* (avagy szeresd felebarátodat!) erkölcsének – ami messze túlmutat az öko-hatékonyságon.

HIVATKOZÁSOK

Afsah, S. – Ratunanda, D. [1999]: *Environmental Performance Evaluation and Reporting in Developing Countries: The Case of Indonesia's Programme for Pollution Control, Evaluation and Rating (PROPER)*; in:

Bennett, M. – James, P. (szerk.): *Sustainable Measures*; Greenleaf Publishing, Sheffield, 185–201. o.

BEA [1998]: *ADAPT project gains momentum*; in: Business Environment Association (BEA) Business Bulletin, tavasz, 1–2. o.

Bhatnagar, V. [1999]: *Evaluating Corporate Environmental Performance in Developing Countries: TERI's Eco-Rating System*; in: Bennett, M. – James, P. (szerk.): *Sustainable Measures*; Greenleaf Publishing, Sheffield, 202–220. o.

CERES – GRI [1999]: *Sustainability Reporting Guidelines – Exposure Draft for Public Comment and Pilot Testing, March 1999*; Coalition for Environmentally Responsible Economies (CERES) on behalf of the Global Reporting Initiatives (GRI), Boston

Daly, H. E. [1991]: *Steady-State Economics*; Island Press, Washington, D. C.

Dow Jones Sustainability Group Index [1999]: *Corporate Sustainability Biographies*; The Index of Dow Jones Indexes és SAM Sustainability Group, szeptember, Zürich

Fischer, H. – Wucherer, C. – Wagner, B. – Burschel, C. [1997]: *Umweltkostenmanagement – Kosten senken durch praxiserprobtes Umweltcontrolling*; Carl Hanser Verlag, München, Wien

Innovest Strategic Value Advisors [1999]: *The Petroleum Industry: Hidden Risks and Value Potential for Strategic Investors*; tanulmány, New York

Korten, D. C. [1996]: *Tőkés társaságok világalma*; Kapu, Budapest

KSH [2000]: *Környezetstatisztikai adatok*; Központi Statisztikai Hivatal, Budapest

KSH [2001]: *Ipari és építőipari statisztikai évkönyv 2000*; Központi Statisztikai Hivatal, Budapest

Népszabadság [1999]: *Tovább mélyül a jóléti szakadék*; október 16., 6. o.

Pataki Gy. – Radácsi L. (szerk.) [2000]: *Alternatív kapitalisták; Új Paradigma*, Szentendre

Ringer, R. [2000]: *Methodological approach*; előadás, World Business Council for Sustainable Development, Liason Delegates Meeting, Montreux, Svájc, március 28–31.

SAM – Dow Jones Indexes [2000]: *Sustainability Assessment Questionnaire for Auto Manufacturers* (72 más iparágra vonatkozó kérdőívvel együtt letölthető a www.sam-group.com honlapról)

Schumacher, E. F. [1991]: *A kicsi szép – Tanulmányok egy emberközpontú közgazdaságtanról*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Tóth G. (szerk.) [2002]: *Ablakon bedobott pénz – Tizenkét magyarországi vállalat esettanulmánya környezetvédelmi intézkedésekkel elérhető megtakarításokról*; KÖVET, Budapest

Weizsäcker, E. U. von – Lovins, A. B. – Lovins, L. H. [1995]: *Faktor vier: Doppelter Wohlstand – halbiertem Naturverbrauch. Der neue Bericht an den Club of Rome*; Droemer Knaur, München

World Bank [1993]: *Development and the Environment, World Development Report 1992*; Oxford University Press, Oxford

World Bank [1995]: *Monitoring Environmental Progress: A Report on Work in Progress*; Environmentally Sustainable Development Series, Washington, D. C.

World Bank honlapok: <http://www.worldbank.org/nipr/comrole.htm>,
http://www.worldbank.org/nipr/work_paper/vincent/index.htm
<http://www.worldbank.org/nipr/wdr99.htm>

World Business Council for Sustainable Development [2000]: *Eco-efficiency indicators and reporting, Status Report*; WBCSD EEM Working Group, március, Geneva (<http://www.wbcsd.org/ecoeff>)

World Commission on Environment and Development [1987]: *Our Common Future*; Oxford, University Press, New York, magyarul: *Közös jövőnk – A Környezet és Fejlesztés Világbizottság jelentése*; Mezőgazdasági Könyvkiadó, Budapest, 1988

World Economic Forum [2000]: *Pilot Environmental Sustainability Index – An Initiative of the Global Leaders for Tomorrow Environment Task Force*; Report for the Annual Meeting, Davos

Margrit Kennedy

Gazdasági növekedés és kamatrendszer

Négy alapvető tévedés*

„*Jélelmetes* – mondja Soros György egy Spiegel-interjúban (1998/51. szám, 100. o.)[†] –, *ami az elmúlt hónapokban történt.*” (Emlékeztetőül: Soros György az a spekuláns, akinek pénzalapjai 1992-ben tízmilliárd dollárt tettek a szerintük túlértékelt angol font ellen, ami ki is váltotta az angol font leértékelését. Az angol állam egyévi adóbevételének megfelelő összegből esett el, míg Soros egymilliárd dollár haszonhoz jutott.) „*Válójában* – folytatja Soros a Spiegel-interjúban – *válsághelyzet állt elő a globális kapitalizmus peremén. Az események nagyságrendje és súlyossága a félelmetes. A nemzetközi bankrendszer olvadáspontjához már egészen közel jutottunk. Az oroszok fizetéseképtelenné váltak, a Long-Term Capital Management fedezeti befektetési alap pedig majdnem tönkrement. Ha a New-York-i Központi Bank nem avatkozik be, olyan hitelkockázat áll elő, amelyre senki sem számított.*”[‡]

A rendszer központját képező fejlett nyugati országok ekkora válságba mindezediáig nem kerültek, ezért lakosaik egy része úgy véli, őket nem fenyegeti az, ami Ázsiában és Latin-Amerikában sokak életét tönkretette. Soros könyve, *A globális kapitalizmus válsága* azonban alaposan megrendíti őket hitükben. A veszélyt látva Soros azt javasolja – Európa több pénzügyminiszterével egybehangozva –, hogy vonják szigorúbb ellenőrzés alá

[†] Soros György itt arra a válságsorozatra utal, amellyel az 1987-es tőzsdekrachot követő, pénzügyileg „nyugodt” periódus lezárult. A sorozat 1997 júliusában Thaiföldön kezdődött, majd novemberben Hong Kong-ban (és Kelet-Ázsiában), 1998 februárjában Indonéziában, végül Oroszországban okozott jelentős, az egész világra kiható pénzügyi problémákat. (A szerk.)

[‡] Az említett fedezeti befektetési alap (hedge fund) 5 milliárd amerikai dolláros saját tőkével 125 millió dolláros hitelt vett fel, s ezzel – az 1997. évi közgazdasági Nobel-díjjal jutalmazott elmélet alkalmazásával és kidolgozói, Myron Scholes és Robert Merton aktív közreműködésével – 1250 milliárd dolláros spekulációba fogott. Az említett válságsorozat az alapot megrendítette, melynek közelgő összeomlása a teljes pénzügyi rendszert fenyegette. Ezt elkerülendő az amerikai jegybank (Fed) 14 nagybank összefogásával 3,625 milliárd dolláros mentőcsomagot dolgozott ki, s a gyengélkedő fedezeti befektetési alapokat nagyrészt átvette. Bővebben lásd Dunbar, Nicholas: *A talált pénz – Egy pénzgyár tündöklése és bukása, A pénzpiacok természetrajza*; Panem–John Wiley & Sons, Budapest, 2000 (A szerk.)

* Az 1999. január 31-én Düsseldorfban, az Initiative für Natürliche Wirtschaftsordnung (INWO – Kezdeményezés a természetes gazdasági rendért) kongresszusán elhangzott előadás (<http://inwo.fairconomy.org/archiv/gchance.htm>) Vladimir Svitak által rövidített változata (in. Svitak, V. [szerk.]: *Strukturen des Aufbruchs – von der Konkurrenzgesellschaft zur Solidargemeinschaft*; Hirzel, Stuttgart, 2001, 72–77. o.). A fordítást Kocsis Tamás vetette egybe a német eredetivel. Az írást a szerző szíves engedélyével közöljük.

a pénzpiacokat. Az eljárás ugyan nem szünteti meg a probléma okait, és kipróbált receptekkel még nem is rendelkezünk ezen a téren, de legalább tüneti kezelés.

Ugyanakkor 1916 óta kezünkben a megoldás, amely meglepően egyszerű és elegáns, amellelt gyakorlati és könnyen érthető: a „természetes gazdasági rend”, amelyet Silvio *Gesell* tett közzé. Megjelenése óta a könyv ezeket győzött meg (egyesekek alaposan félre is értették), százak fedezik fel, értelmezik és írják le újra és újra, az uralkodó politikai és (köz)gazdasági rend hivatalos képviselői mégsem akarnak tudomást venni róla, s elhallgatással büntetik.

Vajon miért? Az elmúlt hónapokban végre ez is kiderült. Banki támogatás nélkül a végtelenül eladósodott állam életképtelen. Az állam, a politika támogatása nélkül pedig a bankok képviselte pénzrendszer működésképtelen.

A pénz, amelyet nap mint nap használunk, kétféle, egymásnak ellentmondó célt szolgál: egyrészt csereeszköz, a munkamegosztás feltétele, így minden civilizáció alapja; másrészt felhalmozható dolog, s e minőségében akár akadályozhatja is a cserekereskedelmet. Egy zsák alma, ha nem veszik meg, előbb-utóbb elrohad, a pénz azonban, amelyért megvennék, megőrzi eredeti értékét akkor is, ha tulajdonosánál marad.* Mivel a pénz értékálló és mindenre használható „joker”, kamatot lehet kérni érte. Tulajdonosa úgy szedhet kamatot, hogy a kisujját sem kell megmozdítania. A hagyományos „baloldali” elméletek ezt a problémát gazdasági rendszerünk körforgásában félreismerték, és a termelőeszközök államosításával akartak rajta segíteni.

Az értéktöbblet ugyan a termelőszférában keletkezik, nagyságát és eloszlását azonban a csere körfolyamata határozza meg. „Államszocializmus helyett magánkapitalizmus” azonban, ahogy ezt ma már tudjuk, nem oldja meg a dilemmát. A piacgazdaságot ugyanis sem a szocializmus, sem a kapitalizmus nem volt képes a szociális és az ökológiai igazságosság jegyében megreformálni. Szocializmus és kapitalizmus nem egymás alternatívái, hanem ugyanazon érme különböző oldalai. És a szocialista rendszer kudarcát sem csak a mindenkori döntéshozók alkalmatlansága vagy a korrupció okozta, ahogy azt állandóan hangoztatják. A rendszer bukásához bizonyára ezek is hozzájárultak, de a probléma gyökerei mélyebbre nyúlnak. Az igazi ok pénzrendszerünk működésében keresendő. A pénzrendszer hibái négy alapvető tévedésre vezethetők vissza.

Az *első tévedés* a növekedési folyamatok eltérő sebességével kapcsolatos. Az emberi test, csakúgy mint a növényi és az állati, fizikai értelemben egyaránt „természetes módon növekszik”: életünk korai szakaszában elég gyorsan, később egyre lassabban gyarapodunk, míg huszonegyedik élet-

* Inflációval terhelt rendszerünkben persze nem a konyhaszekrényben vagy a párnahuzatba varrva őrzi meg az értékét. (A szerk.)

évünkre növekedésünk rendszerint leáll. Ettől kezdve, életünk további és jóval hosszabb szakaszában, csak minőségi, s nem mennyiségi változásokon esünk át, ezért növekedésünket *kvalitatív növekedési görbével* jellemezhetjük. Ismerünk azonban két további, egymástól alapvetően különböző növekedésformát is.

Mechanikus vagy „*lineáris*” a *növekedés* akkor, amikor például több gép több jószágot termel, vagy amikor több szén több energiát szabadít fel. Elemzésünk szempontjából e növekedésformának nincs jelentősége, de azt meg kell jegyezni, hogy ez a fajta egyenletes teljesítménynövekedés (lásd a Deutsche Bank logóját) sem tartható fenn bolygónkon a végtelenségig.

Fontos azonban, hogy megértsük az úgynevezett „*exponenciális*” *növekedés* természetét, amelyet akár a már jelzett „természetes” növekedés ellentétének is nevezhetnénk. E növekedés eleinte nagyon is kismérvű, később felgyorsul, végül majdnem függőleges görbeként mutat *mennyiségi növekedést*. Fizikai értelemben ott találkozunk ilyen növekedéssel, ahol betegség és halál következik. A rákos betegséget például ilyen görbe jellemzi. A betegség eleinte lassan növekszik: egy rákos sejtből 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256, 512 stb. lesz. A növekedés tehát egyre gyorsul, s mire észreveszik, többnyire már nem lehet megfékezni, a „gazdaszervezet” halálát okozza. Ha ezt az exponenciális növekedést nem értjük meg a pénz működésében, a legsúlyosabb következményeknek nézünk elébe. A pénz-vagyon a kamattal és a kamatos kamattal szabályos időközönként megkétszereződik az exponenciális görbe mentén, ami megmagyarázza a pénzrendszer súlyos válságait szabályos időközönként.

A József-fillér híres példája bemutatja, hogy a kamat mindig csak középtávon, és sohasem hosszabb távon biztosítja a pénzforgást. Ha Krisztus születésekor József betett volna egy fillért a bankba 5% kamatra, akkor 1990-ben, a német újraegyesítés évében – az akkor érvényes aranyár mellett – 134 milliárd darab, a Föld tömegének megfelelő aranygolyót vásárolhatott volna. Ez azt mutatja, hogy a tartós kamatszedés matematikailogikai lehetetlenség, ezért ez a pénzforgást mindig csak középtávon biztosíthatja.

A kamat úgy működik, mint a „rákos betegség a gazdaság rendszerében”, egyúttal a társadalom szervezetében is. Csak egy egészséges, a „természetes” növekedési görbének megfelelő pénzrendszer bevezetésével válna lehetővé az ökológusok és az ökonómusok által régóta elvárt zéró vagy „kvalitatív” növekedés. Sokan kinevették az albánokat, amikor azok hittek a pimasz beruházási bankoknak, amikor azok havi 25%-os tőkehozamot ígértek, ami rövid ideig, exponenciálisan növekvő betétek mellett, lehetséges is volt, de természetesen hamar kiderült a turpisság. Alapjában véve azonban mi is éppen ilyen buták vagyunk. Aki a fennálló pénzrendszert elfogadja, ugyanazt kockáztatja, bár hosszabb távon, amit az albánok tapasztaltak.

A *második* alapvető *tévedést* akkor követjük el, amikor azt hisszük, csak akkor fizetünk kamatot, ha kölcsönt vettünk fel. Ez bizony nem igaz. Minden ár kamatot tartalmaz, amelyet a termelő és a szolgáltató fizet a banknak azért, hogy gépekhez és épületekhez jusson. A szemétdíjnak például körülbelül 12%-a, a vízdíjnak 38%-a, a lakbérnek pedig 77%-a kamat. Egy 40 m²-es lakás esetében, amely 150 000 német márkába* kerül, ez körülbelül 750 000 márkát jelent száz év alatt. Minden ár, mellyel életünkben találkozunk, átlagosan 30–50% kamatot vagy tőkeköltséget tartalmaz (vö. Creutz [1997], 1. köt., 233–235. o.). Ez azt jelenti, hogy ha kamat helyett forgalmi illetéket vezetnénk be, legtöbbszörnek megduplázódna a jövedelme, vagy ugyanazon életszínvonalért arányosan kevesebbet kellene dolgoznunk.

A *harmadik* alapvető *tévedés* abban nyilvánul meg, hogy azt hisszük, ez a kamat, fizessük bár hitel után vagy az árakban elrejtve, feltétlenül jogos.

Kevesen tudják ugyanis, hogy a kamatnak és a kamatos-kamatnak a javak folyamatos és teljesen legális újraelosztásában van szerepe a kispénzüektől a sokpénzüek felé. Ha például a német háztartásokat tíz egyenlő nagyságú csoportba osztjuk, akkor kiderül, hogy 80%-uk kevesebb kamatot kap, mint amennyit kifizet, 10%-uk nagyjából ugyanannyit kap, mint amennyit kifizet, és csak a maradék 10% húz busás hasznot a rendszerből. Az „igazságosság” – miszerint takarékbetéteink és befektetéseink után minden fizetett kamatot visszakapunk –, alaposabban megvizsgálva, csupán képzelgés. Kamatnyeresége csak a lakosság 10%-ának van, s ez abból származik, amit a nagy többség a kamaton veszít. Ahhoz, hogy ebben az üzletben nyereségesek legyünk, egy több mint ötszázézer márkás kamatozó betétre lenne szükségünk. Németországban jelenleg naponta egymilliárd márkát (az egyes után kilenc nulla következik) oszt újra a rendszer a munkából élőkől a pénzüket kölcsönadni tudók javára.

Ma a kamatrendszer legnagyobb nyertesei a bankok, a biztosítótársaságok és a multinacionális konszernek. A német bankok kamatjövedelme az 1971 és 1981 közötti időszakban körülbelül a négyszeresére növekedett, egyedül 1978 és 1994 között 111 milliárd német márkáról 482 milliárd márkára nőtt. A vállalkozói nyereség 1971-től 1981-ig 45%-kal nőtt, de 1979 és 1982 között csökkent (vö. Creutz [1997], 1. köt., 226. o.). A konszernméreten aluli cégeknél a baloldali pártok által még mindig sugalltnál jóval kevesebb az érdekelletét a vállalkozók és a munkavállalók között, mint általában a jövedelmükért dolgozni kénytelenek és a munka nélkül jövedelemhez jutók között. Ez utóbbiak többnyire olyan multinacionális konszernek, amelyek pénzügyi befektetéseikkel többet keresnek, mint a termelésükkel, valamint a bankok és a biztosítók.

* 2002. január 1-től Németország hivatalos pénzneme az euró. A hivatalos átváltási árfolyam: 1 német márka = 0,5112 euró. (A szerk.)

A *negyedik* alapvető *tévedés* szerint azért kell kamatot fizetnünk, hogy az inflációt kiegyenlítsük. Valójában az infláció annak a pénzrendszernek a szükséges velejárója, amelyben a kamatra a pénzforgás biztosítása miatt van szükség. Különböző gazdasági mutatók összehasonlításával lehet ezt megvilágítani. Az 1968–89-es időszakban a Német Szövetségi Köztársaság bruttó hazai terméke (GDP-je) a négyszeresére nőtt, éppen úgy, mint a bruttó és nettó bérek és járandóságok, valamint az állami bevételek. Mindeközben ugyanakkor az állam kamatterhei a tizennégyszeresükre nőttek. Ezen egyensúlytalanság enyhítésére az egyik lehetőség több pénz kibocsátása, azaz infláció gerjesztése. Az infláció leginkább a lakosságnak megint csak azt a részét érinti, amelynek az inflációval szemben nincs értékálló tulajdona (földje vagy háza), és a kamatrendszerben egyébként is mindig mindenre ráfizet.

A piacgazdaság „erőinek játékában” a kamat ezért *hamis ármechanizmus*hoz vezet: a „játékosokat” (a gazdaság szereplőit) kamatköltségekkel bünteti, a játék elrontóit pedig, akik készpénzt (likviditást) tartanak a kasszában, kamatbevétellel jutalmazza. A kamat ily módon teljesítmény nélküli jövedelmet tesz lehetővé, növekedésre kényszeríti a gazdaságot, és tovább növeli a jövedelmek közötti egyenlőtlenséget. Bernard *Lietaer* becslése szerint a rendelkezésre álló pénzmennyiség 2–3%-a is elég volna ahhoz, hogy világszerte minden áruforgalmat le lehessen bonyolítani. A többi 97% spekulációs célokat szolgál, valuták megingatását teszi lehetővé (lásd Soros György megnyilatkozását az írás elején), és nemcsak teljes mértékben terméketlen, de veszélyes is mindenki számára – főleg azért, mert javarészt olyan emberek és szervezetek kezében összpontosul, akiknek és amelyeknek egyetlen céljuk, hogy még több pénzt szerezzenek vele.

Nagyjából 1890 óta létezik a Silvio Gesell által megfogalmazott pénzrendszer és „*természetes gazdasági rend*”, amely a kapitalizmushoz és a kommunizmushoz körülbelül úgy viszonyul, mint a ptolemaioszi világmép (amely szerint a Nap kering a Föld körül) a kopernikuszi világméphez (amely ennek pontosan az ellenkezőjét állítja). Gesell azt javasolja, hogy kamatszedés helyett a pénzt vonják állami hatáskörbe, s a pénzforgás biztosítása érdekében szedjenek érte *pénzhasználati*, illetve *pénzvisszatartási illetéket*. Ez az illeték nem azoknak kedvezne, akiknek a szükségesnél több pénzüik van, hanem az államnak, a régióknak vagy a közösségnek, amely kibocsátja és végül is használja. A pénz szerepét ezzel *csereeszköz* funkciójára korlátoznák. Ha több van valakinél, mint amennyire pillanatnyilag szüksége van, akkor beviszi a bankba, ahol kölcsönként újra forgalomba hozzák. A mai szokások így nemigen változnának, és a takarékoságra továbbra is ösztönöznének. A *lára szóló betéten* a pénzt ugyanis készpénzként kezelik és pénzhasználati illeték terheli, míg a *takarékszámlán* nem. A pénz megtartja értékét (mert a mai pénz számára az államadósság mér-

séklése és a munkahelyek megtartása céljából nélkülözhetetlen infláció megszűnik). Az adósnak azonban a bank munkadíjat, valamint kockázati prémiumot számol fel, amit azonban kismértékben eddig is minden tranzakció esetén megtett, s többnyire nem tesz ki 2,5%-nál többet.

Noha Keynes már 1936-ban megjósolta, hogy „a jövőben többet fogunk tanulni Gesell, mint Marx szellemétől”, ez a jövő még mindig nem érkezett el. Kérdés, hogy lesz-e elegendő időnk a változtatáshoz. Az ökológiai egyensúly – és alighanem a világgazdasági rendszer egyensúlya is – bármikor felbomolhat, s ezt mindenki, gazdagok és szupergazdagok, a rendszer eddigi haszonélvezői is meg fogják szenvedni. A küszöbönálló katasztrófa jó alkalom lenne arra, hogy teljesen más alapokra építkezzünk egy ökológus pénz- és gazdasági rendszer jegyében.

Andrásfalvy András fordítása

HIVATKOZÁSOK

Creutz, H. [1997]: *A pénz-szindróma – Utak a válságmentes piacgazdasághoz*; 2 kötet, HIFA HUNGÁRIA, Budapest

Gesell, S. [1949]: *Die Natürliche Wirtschaftsordnung*; Rudolf Zitzmann Verlag; Lauf bei Nürnberg; 9. kiadás;
<http://userpage.fu-berlin.de/~roehrigw/gesell/nwo/>, angolul: *The Natural Economic Order*; <http://www.systemfehler.de/en/neo/index.htm> vagy <http://ccdev.lets.net/neo/neo.htm>

Soros Gy. [1999]: *A globális kapitalizmus válsága – Veszélyben a nyílt társadalom*; Magyar Könyvklub – Scolar, Budapest

Utasi Ágnes

A bizalom hálója

Mikrotársadalmi kapcsolatok, szolidaritás

Milyen segítségre számíthatnak ma Magyarországon az elesettek? Mire van szükség az emberek szerint a boldogsághoz? Jobb volt-e a Kádár-rendszerben, mint ma? Ilyesféle kérdésekre kaphatunk választ a szociológus *Utasi Ágnes* legújabb könyvéből. A téma magában is fontos, de e gondolatok jól elhelyezhetők abban a tágabb rendszerben is, amely az emberi teljességet a társas, a kulturális, a természeti és a vallási gyökerek épségével hozza összefüggésbe (lásd *Gyökereink*; Kairosz, 2002). *A bizalom hálója* című könyv segítségével a társas gyökerek magyarországi állapotára, a társadalom ebből a szempontból értelmezhető integritására következtethetünk.

A mű nehéz olvasmány, nem a nagyközönség számára készült. A számok erdejében való tájékozódáshoz elkél az alapfokú statisztikai jártasság (lásd a korreláció, szignifikancia, szórás stb. fogalmait), számos – többnyire felesleges – idegen szó, valamint a sűrű, apró betűs szedés nehezíti az olvasást. A kutatások – a sokak által – a tudományosság mércéjeként elfogadott mennyiségi jellegű (kvantitatív) adatokat szállítják, nem számszerűsíthető információk feltárását célzó mélyinterjúknak, minőségi jellegű (kvalitatív) elemzéseknek nyomát sem találhatjuk. E hiányosságot valamelyest ellensúlyozzák a friss (1998 és 2001 közötti) és viszonylag nagy elemszámú (ezres, tízezres nagyságrendű) minták, amelyek alapján a feltárt összefüggések viszonylag megbízhatóknak tekinthetők. Kár, hogy a nagy elemszám ellenére is többnyire csak keresztáblákkal és százalékos arányokkal találkozunk (szinte teljesen hiányoznak a kifinomultabb, többváltozós statisztikai elemzések), s ugyanígy sajnálatos, hogy – a mintanagyságot leszámítva – az adatfelvételek körülményeiről sem tudunk meg sokat. Ezekről pusztán misztikus kódok (például ISSP/Kapcsolatok, 2001 vagy Demokrácia, MTA PTI, 2000) tájékoztatnak, melyek alapján, szívós kutatómunkával, esetleg többet is kideríthetünk – valamilyen más forrásból.

Az alábbiakban eltérek a könyv eredeti szerkezetétől, s először a szubjektív életminőséggel kapcsolatos eredményeket mutatom be, majd bizalmunk forrásairól ejtek szót, ismertetem, hogy a kutatások szerint mely területeken vagyunk valóban önzetlenek, s hogy mi jellemzi a családon belüli szolidaritást, a családdal kapcsolatos értékeket.

A könyv szubjektív életminőséggel foglalkozó fejezete szilárd alapokra épít: „*Miután a 19. század végéig igazán esélye sem volt annak, hogy a gazdaság a társadalmak rétegeinek többsége számára lehetővé tegye az anyagi javak birtoklásának bőségét és általánosan magas színvonalát, a közösségi kapcsolatokból származó örömet, a természet harmóniáján, az emberhez méltó munkán, vagy a vallások tanainak hitén és elfogadásán*

kívül tartósan más boldogságforrással nem igen rendelkezettek a társadalom tagjai.” (68. o.) Időközben az anyagi javak termelése és fogyasztása korábban soha nem látott méretet öltött, s ennek kapcsán egyes társadalomkutatók már egyenesen a – korábban mindig létező – társadalmi különbségek jelentős csökkenését, az újonnan kialakult munkásosztály „elpolgárosodását” várták (70. o.).

Amint azonban az anyagi jólét (welfare) magas szintre emelkedett, egyrészt világossá vált, hogy ez önmagában nem elég a „minőségi élethez”, fontossá váltak az élet nem anyagi dimenziói is (életminőség, well-being), másrészt kiderült, hogy az anyagi gazdagság bővülésével egyáltalán nem a várható mértékben csökken a javak egyenlőtlen eloszlása (70–71. o.). *„A civilizációsan legfejlettebb társadalmakban is jobbára élnek olyan rétegek, amelyek biológiai szükségleteiket alapszinten is alig képesek kielégíteni”* (71. o.) – azaz a minden csónakot egyformán megemelő dagály képzetét a szegénységgel és a gazdasági növekedéssel kapcsolatban a statisztikák cáfolják.

Míndezenek kapcsán a szociológiában is előtérbe kerültek az „életminőség-kutatások”. Ezek a munkák abból indulnak ki, hogy *„az anyagi igényeken túl elengedhetetlen a »lelki« szükségletek, vágyak kielégítése ahhoz, hogy az ember jól érezze magát, »jóllétheben«, megelégedetten, boldogan éljen”* (71. o.).

Társadalmunk közelmúltjában kiemelkedően fontos és jelentős esemény az 1989-es rendszerváltozás. Ez szinte kínálja a korábbi és az új rendszer közötti összehasonlítást. Több, egymástól független kutatás is arra a meglepő (?) következtetésre jutott, hogy az időszakban sokak szubjektív életminősége jelentősen romlott, helyzetüket többen kilátástalannak érezték. A szerző szerint ennek elsődleges oka a megbomlott makrotársadalmi integráció: az „újrapolitikálódás” lebontotta a „felülről” kötelezővé tett teljes foglalkoztatottságot és az újraelosztó állami szociálpolitikát. Ugyanakkor, az emberek szintjén vizsgálódva, csökkent a társadalmi csoportok, rétegek önvédelmi összekapaszkodása is, visszaesett a kapcsolathálón keresztüli forrásáramoltatás, ami akkoriban a hatalommal szembeni védekezést is szolgálta (74. o.). Tegyük hozzá: az egykori cinkos összekacsintások-együttműködések (mondjuk az állami vállalatok apránkénti hazahordásában) egy velejéig torz struktúra által kitermelt bajtársi szolidaritás cselekményei voltak, azonban, úgy tűnik, még az efféle szolidaritást is kikezdte az új, versengésen alapuló kapitalista rendszer.

Az átalakulással terjedő általános bizonytalanság-érzés még azoknak a szubjektív életminőségét is rontotta, akiknek volt munkájuk, akiknek anyagi helyzete, életszínvonala stagnált, netán emelkedett (76. o.). A kutatások szerint egyedül a család változatlanul fontos szerepe tudott valamilyest enyhíteni a nehézségeken. A szűk család és a bizalmas barátok közötti szolidaritás továbbra is erős maradt, miközben a tágabb társadalmi kap-

csolatok szerepe erősen csökkent. Ez utóbbi súlyos probléma, s társadalmunkban tovább erősíti a család szolidaritásban betöltött szerepét. (A teljesség kedvéért megjegyezzük, hogy *Kopp* Mária, 2002-es felmérések alapján, a magyarországi bizalmi szint emelkedéséről, a rendszerváltás előtti bizalom mértékének megközelítéséről beszél.)

A fentieket látszanak alátámasztani azok a 2000-ből származó kutatási eredmények is, amelyek szerint az emberek a magánszférájukkal (ház, lakás, lakókörnyezet) sokkal elégedettebbek, mint a tágabb társadalmi környezet életminőséghez köthető tényezőivel (demokrácia működése, környezetvédelem, közbiztonság) (77. o.). A materializmust (anyagiasságot) illetően azonban kapitalizmus és szocializmus között nincs különbség: messze az anyagi helyzetükkel a legelégedetlenebbek az emberek, s még a pénzzel meg nem vásárolható szubjektív jóllét (tehát nem jólét!) mértékét is döntően anyagi megfontolások befolyásolják (76. o.). 2000-ben ezt az elégedetlenséget már kevésbé lehet az 1990-es évek valóban rosszabbá vált anyagi körülményeivel magyarázni, hiszen például az egy főre jutó reáljövedelem ekkorra már erősen megközelítette az 1989-es évi szintet. A megváltozott referenciapont (tudniillik hogy most már nem annyira a környező országok lakosainak anyagi helyzetéhez viszonyítják az emberek a sajátjukat, hanem a világ leggazdagabbjaihoz) valószínűleg fontos szerepet játszik az elégedetlenségben.

Árulkodó ugyanebben a felmérésben, hogy az emberek szerint mely tényezők fontosak az életminőséghez. Sorrendben a legfontosabbnak az egészség, a család, a jövedelem és a szerelem bizonyult, míg a sor végén a hit és a politikai beleszólás kullognak. A hit tehát az utolsó előtti helyre szorult, bár a megosztottság e kérdésben a legnagyobb (79. o.). Mindez az elmúlt néhány évtized erőszakos vallásellenessége miatt aligha meglepő. A politikai beleszólás valamelyes lehetősége pedig, amely az 1989 utáni rendszer egyértelmű hozadéka, az emberek szubjektíven megélt életminőségén semmit sem javított. Így, utólag, már nagy biztonsággal kijelenthető: a rendszerváltást Bécs csillogó bevásárlóközpontjai inkább motiválták, mint a politikai szabadság ígérete.

A szociológiai életminőség-kutatások tehát igazolni-magyarázni látszanak azokat a széles körben osztott nézeteket, melyek szerint „a Kádár-rendszer jobb volt”. Ebből azonban szerintünk korántsem következik az állítás, hogy a Kádár-rendszer önmagában jó is volt, vagy hogy kisebb-nagyobb korrekciókkal, de megfelelő alap lett volna a továbbépítésre. Inkább úgy tűnik, hogy a kapitalizmus, a fogyasztói társadalom olyan változatát „sikerült” meghonosítanunk, amely a társadalmi integráció „szocializmust” túlélő maradványait – végleg vagy átmenetileg, de – szétzúzta (objektív vetület) (32., 74., 112. o.), s ehhez kell még hozzáadnunk a múltat megszipító emlékezetet is (szubjektív vetület).

A bizalmunk forrásait firtató 2000-ben készült kutatás szerint leginkább önmagunkban és családjunkban-rokonságunkban bízunk, miközben 68%-unk szerint „általában nem bízhatunk” vagy „sohasem bízhatunk meg” az emberekben (34–35. o.). A rokonokba vetett bizalom kedvező a tradicionális értékek szempontjából, az azonban már kevésbé lelkesítő, hogy ez a bizalom a nem rokonok (munkatársak, szomszédok) iránt már kevésbé mutatkozik meg (szemben a másfél évtizeddel korábbi helyzettel – 32. o.), valamint hogy Istenben (aki szintén szerepelt a kérdőívben a bizalom lehetséges forrásaként) továbbra sem bíznak az emberek.

Nem rokonok legfeljebb katasztrófa esetén számíthatnak önzetlenségünkre – átmenetileg (51. o.). S a megmaradt, bizalmasnak nevezett kapcsolatok zöme is inkább egyfajta „kapcsolati tőke”-építést szolgál, s nem önzetlen (altruista) motivációkra épül. A barátság kölcsönös *érdekeken* alapuló szövetség, csakúgy, mint a házassági (vagy élettársi) kapcsolat. Az önző, individuális értékpreferenciák tehát azokba a kapcsolatokba és viszonyokba is beszivárognak, amelyeknek alapvetően menteseknek kellene lenniük ezektől. A kapcsolati tőke építése például még a – csekély arányú – karitatív részvételt is inkább motiválja, mint az önzetlenség, ez talán csak a vallásos segítségnyújtó szervezetekben aktívan segédkezőkre érvényes kevésbé (53. o.).

A kutatási eredmény, miszerint azok adakoznak inkább, akiknek van miből, nem meglepő. Annál figyelemreméltóbb, hogy azok ellenzik a leginkább a szülők és a rosszabb helyzetű barátok megsegítését (azaz gyenge, de szignifikáns kapcsolat mutatkozik itt), akik individualizáltabbak: az iskolázottabbak, a nagyobb városokban élők és a tehetősebbek. Ezzel szemben a vallásosság egyértelműen nagyobb egyetértést valószínűsít e szolidaritást illető kérdésekben (közepesen erős, szignifikáns a kapcsolat; 64–65. o.).

Hasonló eredményeket kapunk akkor, ha az intézményesen szervezett szolidaritással való egyetértést vizsgáljuk (a gyermeket vállalók állami támogatása és a munkaképtelen idősök segítése alapján). *„Minél individualizáltabb, forráserősebb csoportba tartozik a válaszadó, annál nagyobb eséllyel utasítja el attitűdjében, elveiben a segítségnyújtó önzetlenséget”* – vonja le a kutatási eredmények alapján a következtetést a szerző. E csoportok elsősorban a kölcsönös érdekeltség, a reciprocitás alapján vállalják a segítségnyújtást (valamit valamiért; 66. o.). Ugyanakkor a korábban említett magától értetődő összefüggés – tudniillik hogy az ad, akinek van miből – fényében is fontos és biztató, hogy az elméletben és gyakorlatban is szolidaritáshiányos csoport aránya 2001-ben mindössze 6,3% volt; szemben a minden szempontból szolidárisokkal, akik még mindig a társadalom nagyobb hányadát teszik ki (57%). Ők működtetik a társadalom önvédelmi rendszerét (67. o.).

Fontos, hogy az intézmények által megvalósított szolidaritási akciókat nem azért utasítják el egyesek, mert személyesen kívánnak szembesülni a szegénységgel, az elesettséggel. Éppen ellenkezőleg, enklávékba tömörülve, vagy – biztonsági űr és recepciók híján – vasrácsok és szalagzárak mögé lapulva próbálják átvészelni, figyelmen kívül hagyni az efféle helyzetet (31. o.). Ha ez az egyetlen válasz a kihívásra, akkor kénytelenek vagyunk önzésre és beletörődésre gondolni.

A szolidaritást mutató válaszadók is a legszívesebben személytelen szervezetekre bíznák a munkát (52. o.), semmint vállalnák a szegénységgel való személyes szembesülést. Ráadásul maga a rászoruló is inkább egy személytelen intézmény segítségére vár: a segítő személyes ismerete görcsös viszonzási kényszert vált ki (amelyre többnyire nem képes, s így belső lelkiismeret-furdalást okoz a hosszú távú kölcsönként felfogott segítség viszonzás nélküli elfogadása). Ez tovább táplálja és igazolja „a világot a pénz forgatja”-feltételezést, s teljes mértékben ellentétes a John F. *Kavanaugh* által hangoztatott – és Jézus életpéldájában is megmutatkozó – személyes forma életünkben való megvalósításával és elmélyítésével (*Krisztus követése a fogyasztói társadalomban*; Ursus Libris – Alternacsoport, 2003), csakúgy, mint a szubszidiaritás egyházi társadalmi tanításban is megjelenő elvével.

A család igen fontos érték, mert a társadalom alapvető egységéről, a szolidaritás és az integráció alapjáról van szó, s az emberek többsége is egyetért mindezzel. A hagyományos családot régen sem pusztán a gazdasági kényszerek hozták létre és tartották egyben (bár minden bizonnyal ezek a tényezők is fontosak), hanem jelentős összetartó ereje volt a környező közösség kulturális értékeinek is – főként a történelmi egyházak által közvetített értékeknek (83. o.). „*Úgy tűnik, hogy csak azokban a fejlett ipari társadalmakban maradt fenn a tradicionális házasság többé-kevésbé változatlanul, ahol erősek a család fennmaradására készítető kulturális tradíciók, közösségi elvárások, ahol erős maradt a vallásos értékkövetés*” – írja a szerző (84. o.). Fontos tehát a tradicionális családeértékekkel összefüggő vélemények vizsgálata.

Ezt a vizsgálatot egy-egy ezerfős magyarországi reprezentatív minta segíti 1991-ből és 1998-ból, így mód van az időbeli változások elemzésére is. A felmérésekből kiderül, hogy a tradicionális családi értékeket illetően erős a fiatalok és az idősek közötti véleménykülönbség, ám e különbség csökkent az eltelt időszakban. Sajnos e nagyobb egyetértés nem úgy jött létre, hogy a fiatalok az idősekhez hasonló, úgymond konzervatív álláspontra helyezkedtek, hanem fordítva. Így például az eltelt időszakban növekedett az elfogadás az élettársi kapcsolatot, a házasság előtti szexuális kapcsolatot és az azonos neműek közötti szexuális kapcsolatot illetően, s csökkent a tradicionális családi munkamegosztás helyeslése – azaz növekszik annak elutasítása, hogy a férj keressen pénzt, a nő inkább csa-

ládellátó legyen; illetve egyre kevésbé tartják károsnak a család számára a nők napi nyolcórás foglalkoztatását.

Azonban a társadalom *többsége* – ha csökkenő arányban is, de – még mindig elutasítja az emancipálódott nőt a családban (azaz legfeljebb részmunkaidős foglalkoztatást tartana helyesnek), elveti a házasságon kívüli (és a homoszexuális) kapcsolatokat, sőt, a házastársi hűség iránt kifejezetten növekszik az igény (95. o.). A szerző mindezek láttán egyenesen értékellentmondásokról beszél. *„A többség nem lát kivetnivalót az élettársi kapcsolatot, próbaházassági együttélés választásában. A házasságkötést követően azonban hirtelen tradicionális értékpreferenciákat követel a fiatal házasoktól... [A fiatal házas] partnerkapcsolata a környező közönség szerint váljék tradicionálissá, miközben a házasságkötést megelőzően a tradicionális értékeket »joga volt« negligálni.”* (96. o.)

„Miközben a társadalom nagy része fenntartás nélkül elfogadja az élettársi együttélést, ugyanezen válaszadók többsége vissza kívánja irányítani a nőket a főhivatású feleségszerephez... Az élettársi együttélést engedélyező tradícióoldó társadalmi konszenzus hatására növekszik az élettársal gyermeket nevelők aránya csakúgy, mint a többedik élettársi kapcsolatban élőké, s a gyermeküket egyedül nevelőké. Ilyen esetben hova tartozzon a »pénzkereső férj?«, kit tartson el? Korábbi élettársát és gyermeke anyját, vagy aktuális élettársát/házastársát, aki esetleg ugyancsak újabb gyermeke(i) anyjává vált? Az élettársi kapcsolatban szült anya e vélekedés szerint vajon feleség vagy nem feleség?” (97. o.) Félő, hogy ezen ellentmondások feloldása úgy történik majd, hogy a házasság intézménye még inkább kiüresedik (modernizálódik); végképp megszűnik férfi és nő között minden hagyományos munkamegosztás; vagy ha mindez nem is történik meg, akkor az emberek egyre nagyobb arányban fogják mellőzni a házasságkötést. Ez azonban, amint Utasi Ágnes is megállapítja, a társadalmi, s különösen a párkapcsolati szolidaritás szempontjából kifejezetten káros, azaz csökken a partnertől szolidaritást remélhető és elvárható aránya (97. o.).

Az értékek mindezen változásait, úgy tűnik, jól magyarázza az a társadalmi közeg, amely elveti az önkorlátozást, s támogatja az én előtérbe helyezését, az önmegvalósítást és a hedonizmust. A magyar válaszadók többsége továbbra is a családot és a gyermekeket tartja az élet értelmének, ám amikor *„a családtól mind több időt távol töltő, gyerekeivel alig találkozó szülőt megkérdezik, hogy »miért hajtja magát«, miért a jövedelmek növelésének szakadatlan kényszere, önmaga előtt tagadva az igazi okot – amely többnyire nem más, mint a civilizáció által gerjesztett fogyasztás, szerzésvágy és/vagy siker-cél realizálása, vagyis az individuális önmegvalósítás szükségletei –, a »csaláért teszem« öncsaló választ adja”* (84. o.).

Utasi Ágnes egy helyütt utal arra, hogy a gyors társadalmi változások között csak az egyházak tanításai, értékei maradtak változatlanok és önmagukban konzisztensek, ám hatásuk gyenge, a fiatalok kis hányadát érik el,

s távol kerültek a társadalmi gyakorlattól (84. o.). Vajon hozzá kell-e igazítani ehhez a trendhez a vallási tanításokat, ily módon kell-e népszerűvé válnia az egyháznak? Nos, meglehet, a „modern világhoz” való igazodással szélesebb rétegeket lehetne „megszólítani”, de egyúttal azt is megkérdéshetnénk, hogy volna-e bármi értelme ennek? A kutatások alapján megmutatókozó csökkenő szolidaritás, az önzetlenség háttérbe szorulása, a baráti/családi kapcsolatok egyre érdekeltvűbbé válása és az emberi kapcsolatok általános elszemélytelenedése mind a tradicionális értékek és viszonyok fontosságát húzzák alá, amelyek szembehelyezkednek ezekkel a folyamatokkal. Az egyházaknak tehát aligha a szolidaritást is erősítő értékek feladását kell fontolgatniuk, éppen hogy arra lenne égető szükség, hogy következetesen és hitelesen képviseljék ezeket a világban és bátran emeljék szót ezek érvényesülése érdekében.

Utasi persze nem áll nyíltan valamely értékrend mellé, könyvének tárgyalásmódja nem értékelkötelezett, igyekszik tárgyyszerűen bemutatni a társadalmi szolidaritás kedvezőtlen tendenciáit, s a véleményalkotást az olvasóra bízta. Ezúttal azonban nem nehéz a sorok között olvasni. Könyve több pusztá adattárnál, különösen hogy az egyes témaköröket rövid szakirodalmi áttekintés vezet be. Mégis, szerintünk elsősorban azért érdemes kézbe venni a vékony kötetet, mert társas viszonyaink érdemi kérdéseit vizsgálja, s ezekkel kapcsolatban friss és megbízható adatokkal szolgál. Látélet *társas gyökereink* állapotáról, mely számszerűen bemutatja, hogy a Kavanaugh által leírt *áruformájú lét* Magyarországon is egyre inkább teret nyer a *személyes forma* rovására. Minden olyan stratégia felvázolásában hasznos segédeszköz lehet az írás, amely e tendencia lassítását, megfordítását célozza. (Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002)

KOC.SIS TAMÁS

John F. Kavanaugh

Ki számít személynek?

Az emberi önazonosság és az ölés etikája

„A beteg ember a társadalom parazitája. A társadalomnak a lehető legnagyobb megvetéssel kell tekintenie arra, aki az orvosoktól és speciális kezelésektől való gyáva függés állapotában tovább vegetál, miután az élet értelme, az élethez való joga elveszett. Az orvosoknak eme üzenet közvetítőinek kell lenniük – többé nem orvosságot kell felírniuk, hanem minden nap egy friss adag undort kell beadniuk a pácienseiknek. Egy újfajta felelősséget kell létrehozniuk, az orvosét – a degenerált élet könyörtelen elnyomásának és kiküszöbölésének felelősségét, minden olyan esetben, amikor magának az életnek, a felemelkedő életnek, legmagasabb rendű érdekei ezt megkívánják.”

(Friedrich Nietzsche)

„Az Élet vagy mindig és minden körülmények között szent, vagy lényegéből fakadóan értéktelen. Elképzelhetetlen, hogy bizonyos esetekben az egyik az igaz, bizonyos esetekben pedig a másik.”

(Egy angol újságíró kijelentése A Szeretet Misszionáriusai kalkuttai tevékenysége láttán)

Ki számít személynek? Meg lehet-e ölni azt, aki személy? Milyen indokkal ölnek meg személyeket? Milyen érveket lehet felsorakoztatni a személy mindenek fölötti értéke mellett, illetve bármely személy életének szándékos kioltása ellen? E kérdéseket veszi górcső alá John F. Kavanaugh amerikai jezsuita az Egyesült Államokban 2001-ben megjelent könyvében. A könyv felvetései minden korban időszerűek, a ma felelősen gondolkodó embere pedig különösen nem kerülheti meg őket. Elég, ha emlékezetébe idézi a boszniai vagy a ruandai tömegmészárlást, a világ minden táján pusztító terrorizmus rémtetteit, a Föld legnagyobb haderejű országának hatalmi tobzódását, vagy az európai országokban sorra elfogadott, egyre liberálisabb abortusz- és eutanáziatörvényeket. Úgy tűnik, a folyamat hazánkban is végbemeget: magzatölés szempontjából már eddig is a világ élvonalába tartoztunk, újabban pedig itthon is megjelentek ama szírhangok, amelyek az emberi méltóságra, az irgalmasságra (bár időnként leplezetlenül gazdasági érdekekre is) hivatkozva követelik a „kegyes halál” intézményesítését.

Kavanaugh szerint e folyamatok gyökere a következő: „az embert a világ minden táján elméletileg a legnagyobb értéknek tartják és nagy méltóságot tulajdonítanak neki, amely – e méltóságnak megfelelő – lenyűgöző jogokat követel. Mégis, a világ minden táján férfiak és nők készek elpusztítani férfiakat és nőket egy mindenütt könyörtelenül jelen lévő »realizmus« nevében: a rassz, a társadalmi osztály, az életminőség, a nem, a tulajdon, a nacionalizmus, a kiváltságok, a biztonság, a vallás vagy az

ideológia ürügyén. *Ma bármely ember megsemmisítésre jelölt lény valaki más szemszögéből nézve. Az alkalmazott taktika kétféle formát ölthet: vagy zárjuk ki az ilyen embereket az értelmes vagy »teljes« személyiség definíciójából, vagy – ha kényetlenek vagyunk őket személyként elfogadni – igazoljuk a megölésüket egy nagyobb jó vagy egy sürgetőbb érték nevében.*” (3. o.) Könnyű belátni, hogy az első taktikát alkalmazzák többek között a magzatok megölésekor, míg a második taktika a kivégzések, illetve a háborúk igazolására szolgál. Példáért nem szükséges időben a hitleri Németország gyakorlatáig (például a fogyatékosok módszeres meggyilkolásáig) visszamennünk. Elegendő 2003-ban belehallgatnunk a hazai közszolgálati rádió műsorába, amelyben egy szakértő kifejti: az intenzív osztályon történő kezelés rettenetesen drága; sokkal korrektebbül viselkedik az, aki élete vége felé – egy erre megfelelően szakosodott intézményben – önként kilép földi porhüvelyéből, mint aki nyolcvanöt éves korában még mindig elvárja a társadalomtól, hogy másik tíz beteghez képest tízszer annyit költsenek rá a kórházi kezelés során. A szakértő ezek után hozzáteszi: méltóság nélkül születünk, és egy életen keresztül építjük föl emberi méltóságunkat. Amikor pedig életünk végén meg akarjuk választani halálunk módját, e fáradságosan megszerzett emberi méltóságunktól akarnak megfosztani bennünket mindazok, akik el akarják venni tőlünk az önkéntes halál lehetőségét. Arról nem szólt a szakértő, mi a helyzet azok emberi méltóságával, akik súlyos értelmi fogyatékosaggal (például hiányos aggyal) születnek, és sohasem lesznek képesek a „méltóságépítés” magasztos feladatára.

Ezzel szemben Kavanaugh – *Aquinói Szent Tamás* filozófiai hagyományára építve – a következő nézetet képviseli: minden létező egzisztenciális értékkel rendelkezik, azaz létéből fakadóan értékes (85–86. o.), az ember ráadásul morális értékkel is rendelkezik – ettől személy, és ez adja emberi méltóságát (88. o.). Az ember morális voltát reflektív tudata teszi lehetővé. Jelenlegi tudásunk szerint csak az embernek adatott meg a reflektív tudat képessége, erre az állatok még legfejlettebb állapotukban sem képesek (51., 88. o.). Ezért tud az ember sokkal könnyebben „kijönni” a kutyájával, mint például a házastársával vagy a barátjával: a kutyának ugyanis nincs énye, amely összeütközésbe kerülhetne az emberével (51. o.). A reflektív tudat nem egyszerű tudat, utóbbival az állatok is rendelkeznek, segítségével reagálnak a világra. Az ember is tudatában van a világnak, de ő – az állatokkal ellentétben – ennek a tudatnak is tudatában van. Ez a „tudatában vagyok annak, hogy tudatában vagyok” (awareness of awareness, A2) maga a reflektív tudat. Kavanaugh értelmezésében a „*tudatra vonatkozó tudat olyan cselekedet, amely önmaga számára teljes mértékben jelen van.* [Az A2] *nem más, mint a tudat önmagára való »visszahajlása« – ez nem olyan, mint amikor meglátjuk magunkat egy tükörben, hanem olyan, mintha egyidejűleg látnánk magunkat önmagunk mögött és előtt*” (54. o.). Az A2 (reflektív tudat) teszi az embert képessé arra, hogy ne fogadja el automati-

kusan a világot és önmagát, hanem kérdéseket tegyen föl, állást tudjon foglalni mind a világgal, mind önnön cselekedeteivel szemben. Ily módon az ember nem determinált, nem kiszolgáltatottja a történelemnek vagy az őt körülvevő kultúrának, hanem *tudatosan* és *szabadon* dönthet valamely esemény vagy cselekedet elfogadása vagy elutasítása mellett (60., 85. o.). E szabadság következtében beszélhetünk felelősségről és erkölcsről. E ket-
tő teszi az embert erkölcsi lényé, ez adja tetteinek morális dimenzióját.

A reflektív tudat sajátosan a személyre jellemző tulajdonság. Kavanaugh az embert személy mivolttal rendelkező állatnak tekinti (vö. például 22., 47., 180. o.), szerinte ez a személyesség az, ami alapvetően megkülönböztet bennünket „minden más állattól” (44., 47. o.). Hozzáteszi, amennyiben a tudomány bebizonyítja, hogy nem emberi lények (például állatok vagy akár gépek) is rendelkeznek reflektív tudattal, abban az esetben a személy mivoltot tőlük sem tagadhatjuk meg (62. o.). Kavanaugh azért tér ki erre a lehetőségre, mert bizonyítani akarja, hogy tételei megfogalmazásában nem az emberi faj iránti elfogultság, hanem a személyközpontú etika követelményei vezetik (62. o.), továbbá érzékeltetni kívánja, hogy álláspontja alátámasztására nem vallási alapú, hanem bárki által belátható észérveket akar felsorakoztatni (9. o.).

A szerző kiáll a személyek mindenek fölötti értéke mellett, valamint amellett érvel, hogy a személy megölése minden körülmények között tilos. Könyvében ismerteti azokat a módszereket, „*amelyekkel az embereket szisztematikusan megfosztják a személy mivoltól a magánéletükben, a kapcsolataikban, a társadalmi rendben, valamint a filozófia tudományában*” (7. o.). E taktikák leleplezése azért fontos, mert – amint korábban említettük – az emberölés legitimizálásának egyik módja az, hogy bizonyos embereket nem tekintenek személynek. A személy fogalmának jelentését vizsgálva Kavanaugh kifejti, félrevezetők azok az elméletek, amelyek alapján a személy valami test nélküli, tiszta tudat lenne (vö. *Descartes* és követői). Éppígy hamis az ellenkező beállítás is, amely szerint az ember csupán a teste, az agya és különböző fizikai és mentális események összessége (vö. *Hume* és követői) (30. o.). Aki eleve csak ezt a két lehetőséget tételezi föl, írja Kavanaugh, az úgy akar célba érni – azaz választ kapni az ember kilétéről szóló kérdésre –, mintha a világtérképen akarná megtalálni a saját lakását, vagy fordítva, a konyha alaprajzán keresné Afrikát (29–31. o.). Ráadásul ezek a filozófiai okoskodások sokkal több figyelmet szentelnek mindenféle kitalált eseteknek (például androidok, testgépek stb.), mint a valóságos emberek valóságos tapasztalatainak (30–31. o.).

Kavanaugh e sarkított nézetektől eltérően, illetve azok részigazságait integrálva határozza meg a személy fogalmát: *Descartes* álláspontjával szemben nem vagyunk gépbe zárt szellemek; illetve, *Hume* nézetével ellentétben, nem vagyunk szellem nélküli gépek sem. A valóság ennél sokkal összetettebb és színesebb: a személy öntudattal rendelkező, testben

megjelenő lény, azaz *öntudattal rendelkező test* (33. o.), vagy – másként fogalmazva – *megtestesült öntudat*. A személynek (az ének) elengedhetetlen alkotóeleme mind a test, mind az öntudat. Az öntudat, vagy reflektív tudat (A2) nem maga az én. Az A2 az én alapvető *képessége*, amellyel énként tud viszonyulni a történelemhez, a térhez és tulajdon testéhez (40–43. o.). Az A2 teszi lehetővé, hogy a lélektani és a szociológiai értelemben vett én az idő előrehaladtával a felszínre jusson. Az ember énje azonban a külső körülményektől, így az időtől függetlenül létezik. Az én konkrét felszínre jutásának és alakulásának *módját* ugyan döntő módon befolyásolja a környezet, a család és a kultúra, ám az én *léte* e tényezőktől független. Reflektív tudatunkat nem az akaratunk működteti, azaz nem valami ki- és bekapcsolható képességről van szó (44. o.). Az A2 mindig és mindennütt jelen van bennünk, akár ébren vagyunk, akár álmodunk, akár egészségesek, akár fogyatékosok vagyunk. Kavanaugh a valós életből vett számos példával szemlélteti, hogy a legsúlyosabb agysérültek is rendelkeznek a reflektív tudat képességével – még akkor is, ha arra sem képesek visszaemlékezni, mi történt öt perccel korábban.

Kavanaugh szerint az emberi személynek – Descartes nézetével ellentétben – elengedhetetlen alkotóeleme a test, vagyis az emberi személy térben és időben konkrét módon létezik, nem pedig a történelemtől független, elvont tudatként. Ennélfogva a személy az idő előrehaladtával folyamatosan alakul, fejlődik (47. o.). A személyt nem lehet valamely kiragadott életszakaszával azonosítani, élete kezdetére vagy végére redukálni (121. o.). Márpedig a személy kezdetének és végének meghatározása döntő fontosságú, amikor azt vizsgáljuk, mely cselekedetek helyénvalók az emberi személy életének szándékos kioltásával kapcsolatban (63. o.). Kavanaugh a személy egy másik definícióját is megfogalmazza: a személy maga az „*egyéni életút*” (career) (47., 63. o.). Az én, vagyis a személy „*akkor kezdődött, amikor egyéni élete kezdetét vette..., nem akkor, amikor elkezdett gondolkodni önmagáról, vagy bizonyos tudatállapotokat ért el, vagy – lélektani értelemben véve – egyáltalán felfogta én mivoltát*” (47. o.). „*A személyes én [personal self] nem valami rejtett, transzcendentális »központ«, amely minden emberi cselekvés mögött áll. Az én az emberi életút teljessége.*” (63. o.)

A szerző szerint a különböző fajta létezők különböző természettel rendelkeznek. Az ember természete szerint rendelkezik reflektív tudattal, más létezők pedig nem. Az A2 képesség, amely *minden embernek* megadatik. Elképzelhető, hogy bizonyos emberek esetében e képesség jelenlétét nem vagyunk képesek megfigyelni. Ám ha valamit nem tudunk kimutatni, az még nem bizonyítja, hogy az illető dolog valóban nem is létezik (67. o.). A reflektív tudat adottság, amely nem feltétlenül aktivizálódik: ilyen eset például, ha a magzat meghal vagy súlyos agysérülést szenved. Döntő fontosságú azonban azt látnunk, hogy e szerencsétlen körülmények az embert

„csupán” az adottsága működésbe hozatalától (activation) fosztják meg, magától az adottságtól nem! A személy mivolt elismeréséhez „a képességeket nem szükséges működésbe hozni vagy megvalósítani vagy kiteljesíteni. Az adottságokat nem szükséges gyakorolni vagy alkalmazni. Következésképp, amennyiben az orvosi etikai viták során nem a teljesítményalapú, hanem adottságokon alapuló elméletből indulunk ki, a fogyatékos vagy kifejeletlen vagy »vegetáló« embert adottságokkal rendelkező emberi személynek fogjuk tekinteni, nem pedig valami más létezőnek. Az emberi csecsemők nem akkor válnak személlyé, amikor elkezdik azt gondolni, hogy ők személyek. A gondolkodás csupán az egyik állomása a személyes fejlődésnek, amelyet [ti. a fejlődést – B. Á.] az erre való képesség tett lehetővé. A tizenhat éven át kómában fekvő asszony nem szűnik meg emberi személy lenni, hogy aztán fölébredésekor hirtelen visszaragadjon rá személy mivolta” (67–68. o.). (Megjegyzendő, hogy itt Kavanaugh – a könyv számos egyéb példájához hasonlóan – megtörtént esetre hivatkozik.)

Fontos kérdés, hogy a személy lételméleti valóság-e, avagy társadalmi konstrukció. Amennyiben az utóbbi, akkor bárki bármikor kizárható a személyek köréből, akit pedig kizártunk, azt nem védi többé a személy megölésének tilalma. Így válik a magzataból „szövet”, a bűnözőből „szörnyeteg”, az ellenségből „ördög” (68–69. o.). „Amennyiben azonban a személy mivolt ontológiai eredetű és elidegeníthetetlen állapot, a méltóságunk és jogaink valóságosak... Sok ember sohasem »teljesíti ki«, »valósítja meg« lehetőségeit az érettség vagy a lehetőségek hiánya miatt. Sokan mások már nem tudják kiteljesíteni, valóra váltani lehetőségeiket valamilyen – az emberi testet ért – trauma vagy az öregedés következtében. Mégis személyekről van szó, akkor is, ha nem kiteljesült, vagy sérült lények.” (69. o.) Minden ember létének első pillanatától, azaz fogantatásától kezdve rendelkezik belülről fakadó (inherens), megvalósulásra váró, fizikai és nem fizikai adottságokkal. Amint korábban említettük, a személy mivolt szempontjából a képesség lehetősége a lényeges, nem pedig annak tényleges felszínre bukkanása, megvalósulása. Kavanaugh szerint ezért téves az a felfogás, amely a személy mivoltot és az emberi méltóságot az ember cselekedeteitől, teljesítményétől teszi függővé. Cselekedeteink ugyanis csupán láthatóvá teszik személy voltunkat, de nem hozzák létre azt (69., 122. o.).

A szerző szerint a személy (az én) a reflektív tudattól függetlenül létezik. Megjegyezzük, érveléséből nem derül ki világosan: ha az A2 a személy sajátos tulajdonsága, ám egyes emberekben mégsem valósul meg (és erre még lehetőség sincs, mert például nem fejlődik ki az adott ember agya), akkor hogyan lehet az ilyen ember mégis személy. A válasz erre valószínűleg az, hogy a személy mivolt, sőt még A2 sem anyagi, hanem transzcendens természetű (53. o.). Ezt feltételezve azonban könnyen a vallás határmezsgyéjére kerülünk, amit – legalábbis e könyvében – a szerző

szeretne elkerülni, mivel azt akarja bemutatni, hogy nézetrendszere nem vallási jellegű érvekkel meggyőzően alátámasztható (9. o.).

Kavanaugh szerint az erkölcs kizárólag azért lehetséges, mert létezik az A2, amelynek köszönhetően a személy cselekvése nem determinált, mindenkor választási lehetőséggel rendelkezik. A világra adott válaszaink szándékoltak, kifejezik belső állásfoglalásunkat, értelmezik a világot, sőt az alkotóképesség vagy a politikai ellenállás nagy pillanataiban a világra adott válaszaink pontosan ellentétesek azzal, amit a körülmények ránk akarnak kényszeríteni (52., 99. o.). A tudományosság bűvkörében élő ember számára természetesen problémát jelent, hogy az A2-t „sohasem mérték meg, nem figyelték meg és nem számszerűsítették. Csupán részt veszünk benne – az emberi tapasztalás során” (53. o.). Kavanaugh Sir John Eccles neurológust idézi, aki hosszú évek klinikai tapasztalatai és kutatómunkája során arra a következtetésre jutott, hogy az emberi öntudat materiális alapon nem magyarázható meg kielégítő módon. Mindazonáltal abból, hogy ezt nem tudjuk megtenni, nem szabad arra következtetnünk, hogy az öntudat nem létezik. Materiális fogalmaink egyszerűen alkalmatlanok a megmagyarázására (53. o.).

Kavanaugh – az A2 anyagi eredetére vonatkozó, kielégítő bizonyítékok hiányában – abból a feltételezésből indul ki, hogy „kognitív adottságainkban van valami, amit nem lehet leszűkíteni az agy anyagi felépítésére, illetve azzal kimerítően megmagyarázni” (55. o.). Az A2 adományával (endowment) minden ember rendelkezik, még akkor is, ha ez a képessége nem tud felszínre jönni, konkrétan megvalósulni. „Mivel az A2 nem anyagi természetű emberi adottság, önmagában nem meghatározott a környezet, az agy, a kívülről érkező hatások, a fizikai jellegű evolúciós törvények által.” (56. o.) Az embert, azaz a „megtestesült A2-t” természetesen befolyásolják az említett tényezők, azt azonban nem, hogy az ember rendelkezik-e az A2 adományával. Más szóval a reflektív tudat „képességének lehetősége” minden emberben megvan, függetlenül a biológiai adottságaitól és társadalmi körülményeitől. Ebből következik a szerző egyik döntő fontosságú megállapítása: mivel a reflektív tudat adománya minden emberben jelen van, e képesség az emberi egyenlőség alapja (56. o.). „Mivel nem anyagi természetű adományról van szó, ezt semmiféle kulturális, politikai vagy biológiai körülmény nem képes kisebbiteni. [A reflektív tudat] egyben az a képesség is, amely személy szerint egyedivé tesz bennünket... Csak én rendelkezem azzal a képességgel, hogy birtokoljam önmagam, és ezt morális cselekvés során ki is fejezem. Tehát morális értelemben pótolhatatlan vagyok. Te azonban éppolyan pótolhatatlan és egyedi vagy, mint én. Radikálisan egyenlők vagyunk. (...) Senki sem mondhatja ki helyettem az én »igenemet« a létezésre. Az én szeretetemet senki sem cselekedheti meg helyettem. Ám minden személy rendelkezik azzal az adottsággal, amely e cselekedetet lehetővé teszi... A személyként bennünk rejlő adományok

tekintetében egyikünk sem nagyobb a másiknál.” (56., 61. o.) Mindebből az következik, hogy a fejlődő, illetve sérült emberek is személyek, és ennek megfelelően kell bánni velük. Ezek az emberek ugyanazon belülről fakadó értékkel rendelkeznek, mint a felnőtt, egészséges emberek.

Miután a szerző definiálta a személy fogalmát, számos érvelvel támasztja alá nézetét, miszerint minden ember egyfornán értékes személy, majd megvizsgálja, milyen – magasabb rendűnek tekintett – értékekre és indokokra hivatkozva szokták az emberek mégis megölni embertársaikat. Kavanaugh szerint az ember reflektív tudata következtében képes az erkölcsi mérlegelésre (rendelkezik lelkiismerettel), mindazonáltal lelkiismerete lehet téves is. A leginkább megkérdőjelezhető (és helytelen) etikai döntés szerinte az, amikor a lelkiismeret elfogadja egy személy szándékos megölését. Szándékos emberölésről Kavanaugh akkor beszél, amikor *„az ember tudja, hogy egy személyt öl meg, és szabadon dönt e cselekedet mellett”* (90. o.). Más szóval, tudva és akarva követi el a tettet. A szerző így folytatja: *„Morális jellegű cselekedetet nem is lehetne végrehajtani »informált beleegyezés« nélkül, amely elengedhetetlenül magába foglalja a tudást és a felelősséget. A legtöbb ember igazolhatónak tartja ezt a fajta ölést bizonyos helyzetekben, akár valamilyen kívánatos motiváció, akár valamifajta maximális jó érdekében.”* (uo.). Kavanaugh ugyanis összehasonlítja az értékalapú (deontológiai) etikát, a következményetikát, valamint a létezők önmagukból fakadó (intrinsic) értékét hangsúlyozó etikát. Az első filozófiai rendszer a belső hozzáállást, az indítékot, a második a tettek jó vagy rossz eredményét tekinti perdöntőnek a cselekedetek moralitásának megítélése során. Kavanaugh ezzel szemben a harmadik – a belső értéken alapuló – megközelítés mellett száll síkra. Ez ugyanis képes átfogni az előbbi két etikai megközelítést, elkerülni azok egyoldalúságát, továbbá megfelelően definiálja a személy fogalmát és értékét.

A szerző az oklahomai szövetségi épület ellen 1995-ben bombamerényletet elkövető Timothy McVeigh példájával illusztrálja, miként indokolhatta volna tettét a terrorista akár a következményetika, akár a kantianus etika – de semmiképp az önmagából fakadó értéket hangsúlyozó etika érveivel (91–92. o.). Egy 1998-ban megjelent, McVeigh-nek tulajdonított cikkben (Értekezés a képmutatásról) az Egyesült Államok kítüntetett, öbölháborús veteránja lenézően nyilatkozott országának képmutatásáról, amellyel tömegpusztító fegyvereket halmoz föl – és használja is őket Hirosimában és Nagaszakiban –, miközben bírálja Szaddám Huszeint saját fegyverei birtoklása miatt. Irak bombázásával kapcsolatban így ír McVeigh: *„Azt gondolják az emberek, hogy az iraki kormánytisztviselők kevésbé emberek, mint az Oklahoma Citybeliek? Ebben az összefüggésben azt gondolják, hogy a külföldiek megölése valamiképpen különbözik az amerikaiak megölésétől?”* (91. o.) McVeigh a két tett azonos megítélése mellett szállt síkra, majd a cikk későbbi részében úgy véli, az általa jónak

tartott ügy érdekében megengedhető az emberölés (a cél szentesíti az eszközt). Ilyen értelemben McVeigh a következményetika képviselőjének tekinthető. (Minden bizonnyal ugyanezt a felfogást képviselte az a bíró is, aki a társadalom védelme érdekében McVeigh-t halálra ítélte.) Ha a bombamerénylet elkövetője a kantianus etika követője lenne, oly módon érvelhetne, hogy saját erkölcsi választása egyetemes erkölcsi törvényt tehető. Más szóval, végső megoldásként – az emberiség védelmében – megengedhetőnek kellene tekinteni ártatlan emberek megölését. *„Amennyiben azonban McVeigh abból az etikai álláspontból indulna ki, hogy egy emberi személy szándékos megölése önmagából fakadóan rossz cselekedet, hogy e tett soha semmiféle indítékkal vagy következménnyel nem igazolható, akkor tetteire semmilyen morális igazolást nem találna. (E tétel vonatkozna az Egyesült Államok kormánydöntéseire is, amelyek elrendelték Európa és Japán »terrorbombázását« a II. világháborúban vagy a Sivatagi Vihar nevű hadművelet folytatását Irak ellen.)”* (92. o.)

Az ember lelkiismerete tévedhet: lehet, hogy egy tettet szubjektíven jónak tart, pedig a tett objektíven rossz (100. o.). Morális ítéleteinket eltorzíthatja a hazugság, a tökéletlen információ, a tudatlanság, a propaganda, a félelem, az erőszak, a függőség, pszichológiai állapotunk és egyéb tényezők. Előfordulhat például, hogy valaki őszintén hisz cselekedete helyes voltában, amikor megöli az „ellenséget”. Létezhetnek tehát szubjektív értelemben véve nemes, illetve nemtelen emberölők (Kavanaugh szándékosan kerüli a „gyilkos” szót, mert túlságosan összefonódott a rosszindulattal, illetve jogi jellege van). Mindkét fajta emberölőre igaz azonban, hogy objektíve erkölcstelenül cselekszik (102. o.). *„Egész kultúrák és hagyományrendszerek lehetnek helytelenek. ...Egy kultúra morálisan rossz voltát súlyosbítja, ha tagjainak félretájékoztatása – a megtévesztés – szervezeten folyik az igazság elnyomása érdekében, amint az a Harmadik Birodalomban, Sztálin Oroszországában és Pol Pot Kambodzsjájában történt. Ez a saját országunkban [az Egyesült Államokban – B. Á.] is végbe megy, amikor saját érdekünk védelmében hajlandók vagyunk feláldozhatónak tekinteni az emberi személyt.”* (105. o.)

Kavanaugh a következőképpen fogalmazza meg az erkölcsös magatartás első szabályát: *„Erősítsd meg a személyes létezés valóságát! Kevésbé elvontan: e szabály a személyek és a személyes lét szeretetét jelenti, mivel mindenfajta szeretet azt az igazságot erősíti meg, hogy a szeretett lény jó. A negatív megfogalmazás a következő: Ne bánj úgy a személyekkel, mintha nem lennének személyek! Ne fokozd le a személyt tárgygyá! ...Ezt az alapvető morális igazságot számtalan másodlagos igazság és érték nevében elnyomják.”* (108. o.). Az emberölésre számos indokot szokás fölhozni: az otthon vagy a család védelme, a megélhetés, a haza, a vallás, az elkeseredett vágy, a hírnév, a szerelem, a tisztelet, az igazságosság – mind-mind „alkalmasak” az emberölés igazolására. *„Talán nincs is határa annak, mit*

tehetünk meg, feltéve, hogy az indok kellően parancsoló?” – teszi föl a kérdést a szerző (112. o.).

A könyv külön fejezetben foglalkozik a személyek szándékos megölésére vonatkozó tilalom bemutatásával az önvédelem, a terrorizmus, az orvos által elősegített öngyilkosság, valamint a „marginálisnak” minősített emberek megölése esetében. A szerző megerősíti, hogy mindig tudunk kivételeket találni e tilalom alól: az emberi személy önmagából fakadó értéke helyett valami mást teszünk abszolút értékévé, amelynek nevében az ember megölhető. Ez a „*kivételekre történő hivatkozás a közös mind a terrorista, mind a tiszteletre méltó nemzet logikájában*” (114. o.). A fejezet számtalan konkrét példát sorol föl a kivételek nevében megölt emberekre. A Világkereskedelmi Központ ellen elkövetett merénylet; az Egyesült Államok Irak-ellenes háborúja, illetve a világ számos pontján történt katonai beavatkozásai; az iraki kurdok lemészárlása Szaddám Huszein parancsára; a ruandai, boszniai és kambodzsai vérengzések – mind-mind az ember föláldozását példázzák valamely feltételezett, magasabb rendű cél érdekében. Mindenki hivatkozik mindenféle indokra, „*de az egyetlen elv, amelyre sohasem hivatkozunk, az emberi létezés sérthetetlenségének elve. Mivel ez megtiltana mindenfajta szándékos emberölést, ez az egyetlen elv, amelyet mindig semmibe veszünk*” (117. o.). Félrevezető az a halálos logika, miszerint önmagunk védelme, a túlélésünk érdekében meg kell ölnünk az ellenséget. A ruandai polgárháborúban „*a szomszédok egymást és egymás gyerekeit ölték meg, mert ha ezt nem teszik, elvész mindaz, ami drága számukra, beleértve az életüket is. A túlélés során pedig a lelkiismeret és az erkölcs veszett el*” (124. o.). Szükséges ehhez hozzátenni, hogy Kavanaugh egyértelmű különbséget tesz a nem szándékos (például véletlenül történő) és a szándékos emberölés között (90. o.). Ezért, bár a könyv erről nem ír, logikailag levezethető, hogy ha védekezésünk közben véletlenül hal meg a támadó, akkor nem szándékos az emberölés.

Kavanaugh bemutatja, hogy ugyanezen, kivételeken alapuló logikára hivatkozva hajtják végre a kivégzéseket, valamint az „orvosok” által elkövetett emberöléseket. „*A marginális, a sérült, vagy befejezetlen emberi lények megölését úgy állítják be előttünk, mint a személy mivolt megszűntetésének teljesen indokolt, társadalmilag elfogadható formáját.*” (125. o.) A hivatkozási alapot ismerjük: „*az illető bűnös volta, illetve súlyos fájdalma, az élet értelmetlensége, a fejlődés hiánya, alapvető fogyatékoság, társadalmi fenyegetettség és így tovább. E kivételek egyikének alkalmazását sem engedné meg az elv, amely a személyek kivétel nélküli sérthetetlenségét hangoztatja.*” (126. o.) Az abortusz esetében például két – jóllehet a fejlődés eltérő szakaszában lévő – személyről van szó, és az egyik személy autonómiája nem lehet felsőbbrendű érték, mint a másik személy önmagából fakadó értéke, illetve az előbbi érték nem semmisítheti meg az utóbbit (128. o.). Az eutanáziával kapcsolatban pedig Kavanaugh kifejti:

„méltósággal meghalni nem azt jelenti, hogy szenvedés nélkül halunk meg, vagy hogy nem vagyunk borzasztóan kiszolgáltatva másoknak. A méltóság a személy mivoltból következik... A morális élet nem az öröm fokozására, vagy a könnyebb út megtalálására irányul. A morális élet nem más, mint hűség ahhoz, akik és amik vagyunk” (134–135. o.) – tudniillik önmagukból fakadóan értékes, ezért meg nem ölhető személyek.

Kavanaugh könyve logikusan felépített, hatalmas filozófiai és egyéb irodalmi áttekintés alapján megírt mű. Igaz, szándékosan tartózkodik a vallási jellegű érveléstől, ám a kifejtettek az egyház társadalmi tanításával is jórészt összhangban állnak – az esetleges eltérések pedig körültekintő javaslatként is felfoghatók annak alakítása, finomítása érdekében. A szerző érveit számos valós példával – a magzat biológiai tulajdonságairól szóló kutatási eredményekkel; értelmi fogyatékosok, agysérültek, kómából visszatértek élményeivel; háborús veteránok és polgárháborúk résztvevőinek beszámolóival; terroristák és bírások nyilatkozataival – támasztja alá. Bevallott célja, hogy inkább filozófiai érvekkel szolgáljon azok számára, akik intuitív módon elkötelezettek a személy méltósága mellett, semmint hogy meggyőzze a más véleményen lévőköt: „senkit sem lehet rábeszélni, vagy bizonyítékokkal rávenni, hogy erkölcsileg kifogástalanná váljék. A logika és a tények önmagukban nem képesek megteremteni a morális érzékenységet vagy előidézni a morális választást” (102. o., vö. 140. o.).

A helyes értékrend kialakítása és követése érdekében a szerző a személy mivoltunk „újraélesztését” szolgáló magatartás- és életformát ajánlja az olvasó figyelmébe. Ennek során kifejti, hogy korunkban a tudomány, a gazdaság, a kultúra, a média (szándékosan nem a hiteles tényközlést feltételező tömegtájékoztatót említünk) olyannyira összefügg egymással, hogy egyetlen „valóságrendszer” (5. o.) alkotnak, amely rátelepszik az emberre, és nem enged meg semmilyen, az uralkodó nézetrendszerrel eltérő valóságértelmezést. Ennek a meg nem kérdőjelezett, az embereket (ellen)őrző „valóságnak” természetesen „saját kritériumrendszere van a megbízható tudásról, [e valóság] saját metafizikával rendelkezik (mi a legvalóságosabb és leglényegibb számunkra), saját vallásfilozófiája van (miért érdemes élni, illetve meghalni, mi jelenti számunkra a végső értelmet). [Ebben a rendszerben] az emberek talán hinni akarnak az emberi személy önmagából fakadó méltóságában – sőt e vágy alapján még bátran cselekednének is –, ám úgy tűnik, képtelenek bármilyen észérvet felsorakoztatni a hitük vagy a vágyuk védelmére. A személy értéke a tulajdonnal szemben, a személyes élet értéke annak sebzettsége ellenére, az emberi test szentsége, valamint az emberek kiváltságos helyzete a világban – mind-mind borzasztóan irreálisnak tűnnek a pénz, a média és a politika zajongása közepette” (5. o.). Mindezek ellenére a reflektív tudat képessége mindannyiunkban jelen van. Kavanaugh pontosan azért írta meg könyvét,

hogy segítsen a reflektív tudattal rendelkező embernek kitörni az „álvalóság” bűvköréből, valamint érveket felsorakoztatni a lelke mélyén megérezett igazság védelmére. (*Who Count as Persons? – Human Identity and the Ethics of Killing*; Georgetown University Press, Washington, D.C., 2001)

BARANYI ÁRPÁD

ALTERN-HÍREK

- ☞ 2003. szeptember 19–21-én Komlósán *Hol a határ?* címmel rendez konferenciát az Altern-csoport. A részletes program és a jelentkezéssel kapcsolatos információk lapunk végén találhatóak.
- ☞ 2003 áprilisában jelent meg John F. *Kavanaugh Krisztus követése a fogyasztói társadalomban – A kulturális szembenállás lelkiisége* című könyve az Ursus Libris Kiadó és az Altern-csoport közös kiadásában. A magyar kiadás utószavát dr. *Kocsis Tamás* írta. A könyv 1750 forintért vásárolható meg a könyvesboltokban, illetve megrendelhető a kiadótól az 1276 Budapest, Pf. 152. címen vagy az *ursuslibris@freemail.hu* drótposta címen. A kiadó postaköltség nélkül küld akár egy darab könyvet is bármilyen magyarországi címre.
- ☞ John F. *Kavanaugh* magyarul megjelent új könyvéhez kapcsolódó írásokat közöl az *Igen* című folyóirat 2003. július–augusztusi száma. A lapban interjú található *Beöthy Tamás* jezsuitával, akinek közvetítésével a *Kavanaugh*-könyv Magyarországra jutott, valamint itt olvasható dr. *Kocsis Tamás* cikke *Krisztus követése a világban és Magyarországon – Historikus áttekintés 1991–2003* címmel.
- ☞ 2003. június 11-én Budapesten, a Benczúr Hotelben *A keresztyén értékek megélése fogyasztóként és vállalatvezetőként* címmel dr. *Kocsis Tamás* és dr. *Tóth Gergely* közös előadást tartott a keresztyén üzletemberek ÉRME Klubjában. Az előadáson saját ökológiai lábnyomunk kiszámításáról, az önkéntes egyszerűségről és a vállalatok fenntarthatóságáról esett szó.
- ☞ *Baranyi Árpád* 2003. június 16-án summa cum laude minősítéssel megvédte *Környezetvédelmi stratégiatípusok a magyarországi feldolgozóipari vállalatok körében* című doktori értekezését, amelynek bírálói dr. *Balaton Károly*, dr. *Csutora Mária* és prof. *Zbigniew Bochniarz* (University of Minnesota) voltak.
- ☞ A Magyar Bioetikai Társaság havonkénti tudományos ülésének májusi vendége dr. *Dabóczy Kálmán* volt, aki *Életellenes-e a közgazdaságtan?* címmel tartott előadást. Az előadó szerint életellenesség nyilvánul meg a fogantatástól a természetes halálig tartó emberi élet megrövidítésében, leértékelésében és az élethez nélkülözhetetlen természeti

környezet pusztításában. Az előadás szerkesztett változatát a *Magyar Bioetikai Szemle* ismerteti az ősz folyamán. Dabóczi 2002 decemberében a *Keresztény Orvosok Magyarországi Társasága* vendége volt, ahol hasonló témájú és megközelítésű előadást tartott.

- ✎ Kocsis Tamás 2003. március 13-án cum laude minősítéssel megvédte *Gyökereink – Örömről és gazdagságról egy világméretű fogyasztói társadalomban* című doktori értekezését, amelynek bírálói dr. Vida Gábor akadémikus, dr. Boda Zsolt és prof. Russell W. Belk (University of Utah) voltak.
- ✎ Kocsis Tamás 2003. március 5-én Zalaegerszegen a Zalaegerszegi Polgári Egyesület meghívására, április 4-én pedig Vizsolyban, a helyi római katolikus plébánián tartott előadást *Teljesség és fogyasztói társadalom* címmel.
- ✎ 2003. február 24-én a Kolping Szövetség budai vízivárosi szervezetének meghívására dr. Dabóczi Kálmán *Krisztus követése a fogyasztói társadalomban* címmel tartott előadást. Az előadó bemutatta az uralkodó közgazdasági gondolkodás szerepét a fogyasztói társadalom térhódításában, s felvázolt néhány egyéni és közösségi-családi stratégiát, amelyekkel csökkenthetők a folyamat káros hatásai.
- ✎ 2003. február 14-én a Budapesti Egyetemi Katolikus Gimnáziumban Baranyi Árpád *Felelősségünk a teremtett világért* címmel tartott előadást a Nemzeti Pedagógus Műhely *Szabaddá az igazság tesz* című nemzetközi konferenciáján. Az előadó szerint a „felvilágosodás” szabadság és egyenlőség jelszavai, továbbá az emberi értelemben vetett feltétlen hite kevesek uralmához, elidegenedett, technológiavezérelt világhoz és környezetpusztításhoz vezetett. A kialakult helyzeten akkor tudunk változtatni, ha megváltoztatjuk életünket és összefogunk közösségi (például nemzetközi) szinten.
- ✎ A Ferences Világi Rend képzési felelőseinek éves programja keretében tartott előadást dr. Dabóczi Kálmán, aki 2003. január 18-án Budapesten arról beszélt, miképpen tehetünk eleget erkölcsi szempontból is elfogadható módon házastársi, szülői és munkavállalói kötelezettségeinknek, valamint a fogyasztói társadalomban miként tehetjük kezelhetővé és áttekinthetővé családi gazdálkodásunkat.

☞ Dr. *Dabóczy* Kálmán 2002. december 29-én egy több mint huszonöt éve működő keresztény házasközösség meghívásának tett eleget Érden. *A globalizáció és az EU „Altern szemmel”* című bő háromórás előadás a gazdasági globalizáció működési logikájával, illetve az Európai Unió bővítése kapcsán felmerülő általános problémákkal foglalkozott.

Ha az Altern-csoporttal fel kívánja venni a kapcsolatot,
az alábbi lehetőségek közül választhat:

levélcím: Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási
Egyetem, Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék,
Altern-csoport, 1828 Budapest, Pf. 489.

telefon: (06-1) 218-6855/6280 vagy 6120

internet: <http://kovasz.bkae.hu>

Altern-konferencia

Hol a határ?

Felelős véleményalkotás és cselekvés
az egyház társadalmi tanításának tükrében

Komlóska, 2003. szeptember 19–21.

Szervezők: az *Altern-csoport* és a *Komlóskaért Alapítvány*
A konferencia házigazdája: Komlóska Község Önkormányzata,
Köteles László polgármester

PROGRAM

Szeptember 19. (péntek)

- 15:00 Érkezés, regisztráció, szabad programok
- 20:00 Polgármesteri köszöntő
- 20:10 Az Altern-csoport bemutatkozása, kiscsoportok kialakítása

Szeptember 20. (szombat)

- 08:45 Ünnepestes megnyitó
A konferenciát megnyitja: *Keresztes Szilárd hajdúdorogi megyéspüspök*
- 09:00 *Goják János: Az emberi méltóságról* (előadás, 50 perc)
- 10:00 egész plénumos kérdezés, megbeszélés (50 perc)
- 11:00 *Baranyi Árpád: Gazdaságkor mítoszai és varázsigéi* (előadás, 60 perc)
- 12:10 kiscsoportos megbeszélés
- 13:00 hideg ebéd az előadások helyszínén (polgármesteri hivatal)
- 14:30 *Kocsis Tamás: Eladó az egész világ!? – Gondolatok a létkorruptióról* (előadás, 60 perc)
- 15:40 kiscsoportos megbeszélés
- 16:30 *Dabóczi Kálmán: Mindenki a helyére! – A szubszidiaritás értelme és aktualitása* (előadás, 60 perc)
- 17:40 kiscsoportos megbeszélés
- 18:30 esti plénúm
- 19:30 kultúrprogram
- 20:00 vacsora a panzióban, kötetlen beszélgetés

Szeptember 21. (vasárnap)

07:00 Reggeli

07:45 Szentmise

09:00 *Kindler József: Szolidaritás a keresztény társadalmi tanításban*
(előadás, 30 perc)

09:30 *Kocsis Tamás: Jó üzlet-e kereszténynek lenni?*
A kereszténység elkényelmesedésének veszélyeiről (előadás, 45 perc)

10:30 *Dahóczy Kálmán: „Ne vígy minket a kísértésbe!” –*
Keresztény dilemmák otthon és a munkahelyen (előadás, 45 perc)

11:30 *Baranyi Árpád: A házasság és a család*
mint a keresztény immunitás alapja (előadás, 45 perc)

12:30 Összefoglaló, zárszó

13:00 Ebéd, hazautazás

Részvételi díjak:

A Sólyomvár Panzióban történő elhelyezéssel: 8500 Ft
(2–3 ágyas zuhanyzós szobák, teljes ellátás)

Vendégházban való elhelyezéssel: 5500 Ft
(8–12 ágyas szobák, zuhanyzó, teljes ellátás)

Bejáró résztvevő: 3500 Ft
(Teljes ellátás, szállás nélkül)

A szeptember 19-i vacsora árát a részvételi díjak nem tartalmazzák, arról a résztvevők az érkezés időpontjától függően egyénileg gondoskodjanak. Igény esetén a Sólyomvár panzió étterme rendelkezésre áll. A jelentkezőktől – az igényelt ellátás színvonalától függően – háromezer, kétezer, illetve ezer forint előleget kérünk. A szeptember 20-i vacsora helyi ételspecialitásokból áll, tokaji borkóstolóval színesítve.

Felvilágosítás, jelentkezés

Szervező: *Pólik Sándor*
3937 Komlóska Rákóczi út 98.
Tel.: (47) 338 296 (üzenetrögzítő), (20) 416 8165
drótposta: polik_s@freemail.hu

Jelentkezés

- drótpostán: a *konferencia2003@freemail.hu* címen, névvel és laccímmel;
- telefonon: a fenti telefonszámokon, névvel és laccímmel;
- levélben a fenti címen, névvel és laccímmel.

A jelentkezők jelentkezési lapot, részletes tájékoztatót és az előleg befizetéséhez csekket kapnak. Előleg befizetése nélkül nem tudjuk figyelembe venni a jelentkezést. A környékbeli résztvevők számára, a korlátozott szálláslehetőségek miatt, a „bejáró résztvevő” mód igénybevételét javasoljuk. A részvételi és szálláslehetőségeket a jelentkezési lapok postára adásának időpontja szerint rangsoroljuk. Minden jelentkezést visszaigazolunk.

Egyéb programok

Az érdeklődők számára mód van korábbi érkezésre, a környék nevezetességeinek megtekintésére, zempléni kirándulásra. A lehetőségekről és a feltételekről a részletes programfüzet tájékoztat. Kérjük az érkezés időpontját a jelentkezési lap megfelelő rovatában közölje.

KÖLTSÉGGKALKULÁCIÓ:

A szám nettó sokszorosítási és postaköltsége 304 forint volt. Ezt az értéket meg kell szorozni 1,12-vel (12% egyetemi adminisztráció), illetve 1,05-tel (5% kötelező állami elvonás), illetve 1,01-gyel (1% kulturális járulék), majd az így kapott értéket meg kell szorozni 1,12-vel (12% általános forgalmi adó) a bruttó (fizetendő) érték meghatározásához.

Egy példány előállítási költségét tehát

$304 * (1 + 0,12 + 0,05 + 0,01) * 1,12 = 400$ forint befizetése fedezi.

Kiadja és szerkeszti az Altem-csoport
Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem
Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék
Internet: <http://kovasz.bkae.hu>

ISSN 1418-5040

A szám olvasószerkesztője Koncz Virág volt.

Szerkesztés lezárva: 2003. július 14.

Készült: AULA Kiadó KFT

Digitális Gyorsnyomda

Budapest

Útmutató szerzők számára

A *Kovács* olyan, tudományos igénnyel készült elméleti vagy empirikus jellegű tanulmányokat közöl, amelyek középpontjában a gazdasági elmélet és/vagy gyakorlat kritikai megközelítése, illetve a társadalmi szféra és a természeti környezet közötti kapcsolat beható elemzése áll. Alapvető követelmény, hogy a tárgyalásmód túllépjen azon az elközelítésen, amely a materiális hasznok pusztá maximalizálását tekinti az ember egyik legjellemzőbb általános sajátosságának. Üdvözljük a szociológia, a pszichológia, a teológia, a filozófia, a politológia, a történelem, a jog és más hasonló tudományterületek gazdasággal érintkező vetületeinek bemutatását, amennyiben ez elősegíti a közgazdaságtan jelenlegi keretein kívül született társadalomtudományos eredmények átültetését a gazdasági elemzések világába. A fenti feltételeknek megfelelő szakkönyvek rövid kritikai ismertetését (maximum 3500 szóig) szintén vállaljuk, ha mindez hozzájárul a legfrissebb külföldi tudományos eredmények hazai megismertetéséhez a folyóirat érdeklődési körébe tartozó kutatási területeken.

A kéziratokat három példányban (A/4-es lap mindkét oldalára nyomtatva, másfeles sortávolsággal) kérjük eljuttatni az alábbi címre: *Kovács Szerkesztősége; Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék, 1828 Budapest, Pf. 489*. A kézirat valamennyi oldalát meg kell számozni. Az első oldalnak tartalmaznia kell a tanulmány címét, a tartalomra vonatkozó kulcsszavakat (például növekedés, életminőség, kereszténység stb.), a szerző(k) nevét, végzettségét, foglalkozását, munkahelyét és elérhetőségét (postacím, telefon, fax, e-mail).

A kéziratban minden idegen szerzőtől származó gondolat, idézet, ábra, táblázat stb. forrását pontosan fel kell tüntetni, amelynek során a folyóiratban már megjelent tanulmányok hivatkozásait kell mérvadónak tekinteni. Ha a szerzőnek tudomása van arról, hogy valamely forrás az interneten is elérhető, akkor az anyag pontos internetcímét is meg kell adni. Ha a hivatkozás szóbeli közlésen alapul, akkor a Szerkesztőség külön kérésére az adatközlő írásos engedélyét is csatolni kell. Könyvismertetés esetén elegendő egyszer megadni a könyv bibliográfiai adatait, de a későbbiekben valamennyi könyvből kiemelt további gondolatra/idézetre oldalszámmal kell utalni. A könyvismertetésben a lábjegyzetek használata kerülendő.

A Szerkesztőség részére – a közlésre történő elfogadás után – célszerű számítógépes mágneslemezen is eljuttatni a kéziratot, miután a szövegben a Szerkesztőbizottság által tett valamennyi észrevétel figyelembevétele megtörtént. A lemezen fel kell tüntetni a szerző(k) nevét és a tanulmány címét, valamint a szövegszerkesztő program típusát és verziószámát. Ebben az esetben is mellékelni kell a kézirat egy kinyomtatott példányát, amely pontosan megegyezik az írás lemezen található elektronikus változatával. A kézirat szerkesztése során a folyóirat stílusa a mérvadó. A korrektúra alapos ellenőrzése a szerző(k)nek is feladata.

Tekintettel a *Kovács* nem nyereségorientált jellegére, a Szerkesztőségnek a cikkek közléseért nem áll módjában szerzői honoráriumot fizetni. A szerző(k) tudomásul veszi(k), hogy a *Kovács*ban közölt tanulmányokról tetszőleges számú ingyenesen terjesztett másolat készíthető (a forrás és a szerző/k/ megjelölésével), valamint hogy a cikkek mindenki számára díjtalanul hozzáférhetők az interneten.

